

Año LII. urtea

129 - 2020

Urtarrila-ekaina

Enero-junio

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

Isoglosen balioaz eta Mendebaleko Euskara Zaharraren sorreraz

Eneko ZULOAGA SAN ROMÁN

Isoglosen balioaz eta Mendebaleko Euskara Zaharraren sorreraz

---

Sobre el valor de las isoglosas y origen del Vasco Occidental Antiguo

---

On the value of the isoglosses and the emergence of the Old Western Basque

Eneko ZULOAGA SAN ROMÁN
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
eneko.zuloaga@ehu.eus

DOI: <https://doi.org/10.35462/FLV129.6>

Bihozkie nire eskerrak lan honen aurreko bertsio bat begi zorrotzez irakurri eta iruzkindu zutenei, Joseba Andoni Lakarra eta Iñaki Caminori, eta Blanca Urgell, Julen Manterola eta Céline Mounoléri. Esan barik doa arestikoek ez dutela zertan bat etorri hemen azaltzen diren gaiekin eta nerau naizela hemen aurki daitezkeen ikuspegi eta akatsen arduradun bakarra.

Lan honek MINECOK finantzatutako «Monumenta Linguae Vasconum (V): cronología y periodización» (kodea: FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (HMLV-LHC) [IT1344-19] ikerketa-talde kontsolidatuaren babesa izan du.

Jasotze data: 2020/04/12. Behin-behineko onartze data: 2020/05/21. Behin betiko onartze data: 2020/06/01.

LABURPENA

Lan honetan Mendebaleko Euskara Zaharra dut aztergai; zehazki, noiztik bereiz daitekeen berau eta zein ezaugarriren bidez egin daitekeen bereizketa hori. Zenbait ikertzailak aipatutako aldaera lexikoak eta hasperenaren galera aztertuta, sailkapen dialektal nagusietarako balio apala dutela ondorioztatu dut, eta horiek erabiltzea irizpide ahula dela. Aitzitik, artikulua definituari lotutako $a + a > ea$ disimilazio morfonologikoak bestelako baldintzak betetzen dituela erakusten dut, eta horren azterketa aurkeztu. Azterketa horrek, hain zuzen, aukera eman dit hausnarketa eta proposamenak egiteko Mendebaleko Euskara Zaharraren hedaduraz, Gasteizen foku-izaeraz eta Erdi Aroko difusio-ereduez.

Gako hitzak: dialektologia historikoa; Mendebaleko Euskara Zaharra; aldaera lexikoak; hasperenaren galera; disimilazio morfonologikoa.

RESUMEN

El presente artículo analiza el Vasco Occidental Antiguo; concretamente, desde cuándo y mediante qué rasgos puede diferenciarse. Tras analizar las variantes léxicas y la pérdida de la aspiración mencionadas por diversos investigadores, concluyo que su valor clasificatorio es escaso y que su empleo resulta un criterio débil. Sin embargo, muestro que la disimilación $a + a > ea$ relacionada con el uso del artículo definido resulta más relevante y presento un estudio detallado de la misma. El estudio me ha proporcionado la oportunidad de reflexionar sobre la extensión del Vasco Occidental Antiguo, sobre el papel de Vitoria-Gasteiz como foco y sobre los modelos de difusión medievales.

Palabras clave: dialectología histórica; Vasco Occidental Antiguo; variantes léxicas; pérdida de la aspiración; disimilación morfológica.

ABSTRACT

This paper analyses the emergence of the Old Western Basque dialect. It focuses on the issue of since when can it be differentiated, and what features can be used to establish it. For that purpose, I have analysed the lexical variants and loss of aspiration mentioned by some researchers, and I have concluded that their value is weak for dialectal classifications. However, I show that the dissimilation $a + a > ea$ related to the definite article meets the standards for differentiating a dialect, and I present a detailed study of it. More generally, I also reflect on the wide extension of the Old Western Basque, Vitoria-Gasteiz as a focus and the diffusion models applicable to the Middle Ages.

Keywords: historical dialectology; Old Western Basque; lexical variants; loss of aspiration; morphological dissimilation.

1. SARRERA. 2. ALDAERA LEXIKOAK. 2.1. *barri* & *berri*, *baltz* & *beltz*. 2.2. *(h)uri* & *(h)iri*. 2.3. Aldaera lexikoen balio sailkatzaileaz. 3. HASPERENAREN GALERAZ. 4. *a + a > ea* DISIMILAZIO MORFONOLOGIKOA. 4.1. Ezaugarriaren deskripzio gramatikala. 4.2. Disimilazioarekin lotutako zenbait fenomeno. 4.3. Disimilazioaren sorrera-garaiaz. 4.4. Disimilazioaren hedadura: Arabako eta Nafarroako onomastikaz. 4.5. Disimilazioaren hedadura testuetan (1450-1800). 4.6. Disimilazioaren sorlekuaz: Gasteiz. 4.7. Ezaugarriaren difusioaz. 5. MENDEBALEKO EUSKARA ZAHARRA. 5.1. Disimilazio morfonologikoaren balio sailkatzaileaz. 5.2. MEZaren izaeraz. 5.3. EBZtik MEZera. 6. AZKEN BERBA. 7. BIBLIOGRAFIA. 7.1. Laburdurak. 7.2. Erreferentziak. 8. ERANSKINAK.

1. SARRERA

Azken urteotan aurrerapenak egin dira euskal dialektologia historikoaren esparruan. Datu linguistiko guztiak aldaketa historikoen menpe dagoen dialekto batekoak direlako ideia hainbatetan aipatuari jarraikiz (Pilch, 1988, 417. or.), euskalki bakoitzaren historia ezagutzeak euskararen beraren historia hobeto ezagutzea dakarrela ikusi eta erakutsi da. Lan honek, bada, bat egiten du dialektologiaren ikuspegi diakroniko-dinamikoarekin (Ogura, 1990; Ogura & Wang, 2004; Williamson, 2004; Hualde, 2015; Camino, 2016) eta Mitxelena (1981) ondoko diakronistek gogoan darabilten Euskara Batu Zaharraren (EBZ) paradigmarekin. Zehazki, eskueran dauden datu linguistikoak aztertuta Euskal Herriko mendebalean bereiz daitekeen unitate dialektal edo egoera linguistiko bereizi zaharrena zein den argitzeko ahalegina egin dut: egotekotan zein ezaugarritan oinarritu daitekeen, noizko proposa daitekeen, EBZrekin zer lotura izan zezakeen, bere ezaugarri bereizleek zer eremu geografiko besarkatzen zuten eta banaketa hori nola azal litekeen ditut aztergai.

Langintza horretarako, ezaugarri linguistikoak izan ditut abiapuntu, ez sailkapen dialektal modernoak. Bestela esanda, helburua ez da, hizkuntzen aldakortasun etengabearen argitan ezin izan baitzitekeen, *bizkaieraren* edo Zuazoren (1998) zein Aurrekoetxea eta besteren (2019) *mendebaleko euskararen* muga bertsuak irudikatzen dituen ezaugarri bat edo ezaugarri-sorta bat aurkitzea Erdi Aroan: apriorismoa izan liteke hala jokatzea, eta ikuspegi modernoan araberako sailkapen dialektalak pankronikotzat hartzea. Horrekin ez dut ukatzen XV. mendea baino lehen gerora deskribatu diren dialektoen muga bertsuak irudikatzen dituzten ezaugarriak aurki daitezkeenik; baina, saihestu egin behar da bat-etortze horren ondorioz ezaugarri horiek indartzea

eta lehenestea, eta tipologiaren, gramatika historikoaren eta dialektologiaren ikuspegietatik interes eta garrantzi handiagoa duten beste batzuk zokoratzea. Izan ere, garaian garaiko ezaugarri linguistikoek definitzen dituzte garaian garaiko dialektoak.

Lan honetan hiru ezaugarri aztertuko ditut. Lehenik, balio sailkatzaile ahuleko aldaera lexikoez (§ 2) eta hasperenaren galeraz (§ 3) arituko naiz. Ondoren, artikulua mugatuari lotutako $a + a > ea$ disimilazio morfonologikoa izango dut hizpide (§ 4): horren gramatikaren, kronologiaren, balio sailkatzailearen eta geografiaren azterketa da lan honen ardatza, eta Mendebaleko Euskara Zaharraren (MEZ) ezaugarri behinena dela proposatzen dut. Hain zuzen, horren azterketaren ildotik, MEZa zer zatekeen irudikatzen dut hurrengo atalean (§ 5), eztabaidarako zenbait aztergairekin batera. Artikulua dialektologia historikoaren esparruko ikerketa-moldeei buruzko hausnarketa laburrak ixten du (§ 6).

2. ALDAERA LEXIKOAK

2.1. *barri & berri, baltz & beltz*

Mitxelenaekin (1953, 71. or., FHV, 48. or.) bat, bokalarrean zein kokapen inplosiboko dardarkari gogorraren aurrean ohikoa da bokalak irekitzea; gehienbat $e > a$ gertatu da ondoko silaban bokal itxi bat zegoenean eta bokal irekia berba hasieran ez zegoenean: *cfr.* mendebaleko zenbait hizkeratako *barri, garri, txarri, garnu, bartzun...* aldaerak, gainerako euskalkietan e gorde dutenak. Bestalde, hitz batzuetan pareko fenomeno eragin zuen // inplosiboak, eta hortik sortua da *baltz* aldaera (FHV, 50. or.), nahiz eta konposizioan *-bel* besterik ez den gorde baita mendebalean ere *-arbel, gibel, orbel...*. Mitxelena (1981, 531. or., 1982, 409. or.) berak hutsaltzat jo zituen aldaketok, arruntak baitira tipologikoki: Iberiar penintsulako bost erromantzetan azertu ditu Bradleyk (2011), eta Europan bertan pareko prozesuak deskribatu dira faroeraz (Árnason, 1999), suedieraz (Riad, 2014) zein Suitzako alemanieraz (Keel, 1982), besteak beste.

Barrik hedadura zabala du, baina $e > a$ aldaketaren menpeko aldaera guztien hedadura ez da bera¹ eta hori aintzat hartzea ezinbestekoa da ezaugarriaren balio sailkatzailea haztatzeko (§ 2.3). Esaterako, *bardin* aldaera arestian aipatutakoekin batera multzokatu izan da (Zuazo, 1989, 12. or.), baina oso bestelako hedadura du (FHV, 49. or.; OEH, s. v. *berdin*). Orobat, *garri* aldaera mendebal muturrean besterik ez dago (OEH, s. v. *gerri*), eta *garnu* gaur-gaurkoz behintzat Bizkaiko ipar-mendebalean besterik ez (Zuazo & Goiti, 2016, 96. or.). Bada, bestalde, Gipuzkoan (ia) bakarrik erabiltzen den aldaerarik, hala nola *basarri* (OEH, s. v. *baserri*; EHHA, 914. mapa). Badirudi ez gune batetik hedatutako bilakabidea, baina fenomeno poligenetikoa izan dela $e > a$: mendebaleko hizkeretan metatzen dira aldaera horietariko asko, baina ez dago fenomeno beraren menpeko aldaeren araberrako eremu tinkorik irudikatzerik.

1 Begiratu Lakarra (2014/2011, 161. or., 7. oh.) *igarri & igerri* eta bestez, eta Salaberri (2015, 245. or.) Nafarroako zenbait toponimoz.

X.-XI. mendeetako onomastikan *e > a* irekitzea gertatua zela ikus daiteke hainbat kasutan –*cfr.* DKGalikeko *Nunno Balza* 984. urtean eta Rejako *Essavarri* 1025ean–, baina irekitzea ez da sistematikoa Erdi Aroan bertan: *berrirekin* lotuta ez egonda ere, ez dago halakorik Bizkaiko *Berriz*² eta *Berriatua* toponimoetan (Mitxelena, 1953, 71. or.). Halaber, *Gerrikaitz* agertzen da –ez **Garrikaitz– agirietan (EODA, s. v. *Gerrikaitz*), bai eta, gehienetan, *Gernika* ere: aldaera zaharrena da (*cfr.* Rejako *Gernica*), baina *Garnika* ere tartekatzen da XIV. mendetik aurrera (Hidalgo de Cisneros et al., 1986).

Ezaugarriaren ekialdeko mugari dagokionez, lehenengo testu arkaikoak agertu orduko lehia ikusten da Deba ibarrean eta Araban: Garibairen bildumetan, adibidez, A5 *erraverria* eta A58 *verriac* daude, baina baita B9 *barriac* eta B2 *erra barria* ere³. Halaber, Antonio Araoz bergararrak edo oñatiarrak San Inazio Loiolakoari igorritako gutunean *gente verriac* esaten da, eta Sasiolaren B20:2 testuak *berria* du. Hegoalderago, Landucciren hiztegian ere bada *berririk*, B eskuari loturik: *pascua de nauidad* - (A) *pascoa jayasçayan[a]*, (B) *eguberría* (Mitxelena & Agud, 1958, 211. or.). Horrekin bat egiten dute Gamizen «Beste tunucho *berri* bat» izenburuko aldaerak eta «Euscaraz gaiztoetan» sortako 13-2 *goazen verris aurrerak*. Aurrekoez landara, RS bilduman 121 *Ydi çarrari arran berri* eta 515 *Leloa berri dan artean ayta* daude.

Nafarroan *barri & berri* aurki daitezke Ameskoan, nahiz eta lehenengoa den arruntena eta, zenbait kasutan, zaharrena (Salaberri, 1998, 54-55. or.). Tarteka oinarri bera agertzen da aldaera biek: adibidez, *Lanbarri & Lanbarrieta* daude Eulaten 1687az geroztik, baina *Lanberrieta* herri berean 1655ean. Lanan ere bizia da lehia: Gastiainen *Yturribarria* (1695, 1698) eta Narkuen *Yturri barria* (1689); aldiz, leku berari buruz aritzean *Balsaberría & Balsabarría* aipatzen dira fazeria batean⁴. Betiere Salaberriren azalpenei jarraituta, Allin ibarrean *Etxabarri* dago, baina *barri & berri* txandaketa lehenengo iturrietatik agertzen da. Azken horren parekoak direla-eta, eta Lizarraldeko toponimiari loturik, Menéndez-Pidalek emandako zenbait daturi mesfidantzaz begiratu zien Mitxelenak (FHV, 48, 2. oh.), lekukotasunen azterketa xeheak *barriren* hedadura Lana ibarrera muga zezakeelakoan.

Baltz & beltz bikotea dela-eta, *beltz* aldaeraren adibide bakanak aurki daitezke mendebalean: Marineo Sículok *Belça* du eta Gamizen poemetan 9-1 *Ay ene begui belchac* dago. Bizkaiko testuetan RSk 464 *Erroyac miqueari vspelça*⁵ dakar, bigarren osagaian *-bel* duela. Toponimian, Portugaleteko hiri-gutunaren 1432ko kopia batean *Arvelçaga* eta *Urbel* agertzen dira (Sasia, 2002, 549. or.).

2 *Verri(us) + -ici: *Verric(i) > Berriz* proposatu da oraintsu (Yarza, 2015, 357. or.).

3 Ez da ahaztu behar, halere, A-ren kopiagilea gipuzkoarra zela; *cfr.* Lakarraren (1986, 47. or.) aldaera-zerrenda, Urkixorena (1919) osatzen duena.

4 Lehia dago, halaber, Ega ibarrean: egun *Mendilibarre* dena *Mendiliuerri & Mendiriberri & Mendirivarri* zen Erdi Aroan, baina *Mendiribarri* 1571n eta *Mendilibarry & Mendilibarri* 1692an (Salaberri, 1998, 55. or.).

5 Bizkaitik kanpoko aldaera izan liteke, zalantzarik gabe Bilbo aldekotzat jo daitekeen errefracaren batean *baltz* baitago: 45 *Guçonoc oro buru balz, andra duztioç buru çuri*, Bizkai sartaldeko *duzti* aldaera esklusiboarekin.

Nafarroako toponimian Salaberriren (1998, 53-54. or., 2015, 252. or.) datuek bi aldaeren arteko lehia zaharra islatzen dute Ameskoan eta Lanan: Ekalan *Araiztubalza* eta eratorriak daude 1688az geroztik, baina 1689tik aurrera *Araiztubelza*. Bestalde, Gastiainen *Loguibalza* dago 1685az geroztik –eta *Maribalza* (1696, 1698)–, baina Galbarran *Aranbelza* (1639) eta Lokizen *Aranbelz* (1824). Salaberrik Allin ibarrak bildutako datuetan *beltz* da bakar eta Lizarran *Arambelza* dago 1578az geroztik. Apur bat barnealderago ere bada *baltzen* alerik: *Urbalza* Deikaztelun (1620-1717), baina *Aranbelza* Arellanon 1616az geroztik.

2.2. (h)uri & (h)iri

(H)uri & (h)iri aldaera-bikoteari aurrekoei baino garrantzi handiagoa eman izan zaio diakronisten artean (Mitxelena, 1981, 536. or.; Lakarra, 2014/2011, 161. or.). Areago, (h)uri & (h)iri aldaerekin lotuta *u-* : *i-* oposizioa islatzen duten aldaerak aipatu izan dira gutxienez Larramendiz geroztik: «La *i* del Guipuzcoano muchas veces se muda en *u*, como *irten*, *urten*, *salir*; *ilea*, *illea*, *ulea*, lana, pelo; *iria*, *uria*, poblacion; *uquitu*, *ucutu*, tocar; *lurrindu*, *lurrundu*, perfumar, y assi se mudan tambien otras letras» (1745, xxjx. or.).

Horien guztien jatorria, aitzitik, ez da bat eta bera, eta azaleko itxurak ez du interpretazio okerrik eragin behar. Atal honetan (h)uri & (h)iriz ariko naiz, gehienbat horiek agertzen direlako Euskal Herriko mendebaleko⁶ Erdi Aroko eta ondoko toponimian; halere, ezagun da erdialdean eta ekialdean *i-* izan duten forma gehiagok ere *u-* dutela mendebaleko hizkeretan: *ule* & *ile*, *ultze* & *iltze*, *uger* & *igeri*, *urten* & *irten*, *uzan* & (z)izain, *uzen* & *izen*, *unsaur* & *untxaur* & *intxaur* aipatu zituen Mitxelenak (FHV, 59-62. or.), eta zeinek bere jatorria zuela zehaztu.

Lakarraren (2014/2011, 189. or.) arabera, forma horietako batzuen oinarrian **eu* < **e(C)u* / **e(C)o* bilakaera dago, **eu* diptongoa EBZkoa izanik. Aitzitik, diptongo horretatik forma guztiak ez bide dira kronologia berekoak, kasu batzuetan **eu* > *u* bilakaera orokorra delako: Lakarrak berak (2014/2011, 190. or.) aipatutako *unhain* & *ulhain*, *urgatzi* edo *ugatzi* gehi dakieke *uda*, Mikoletaren 12v *verano* - *eudea*, *vdearen* –< **eguda*; EHHE, s. v. *uda*– argitan.

U- besterik ez duten formen ondotik sortuak izan behar dute *u-* : *i-* txandatzea islatzen duten aldaera kontrajarriek, nahiz eta horien artean ere geruza bat baino gehiago bereizi behar den. Lehenik, EBZren ondoren sortutako aldaera zaharrenak daude, eta zahartasuna besarkatzen duten eremu zabal-tinkotik inferitu behar da: **eurten* > *urten* : *irten* : *erten* edo **eule* > *ule* : *ile* : *elle* dira. Bigarrenik, **eu* diptongotik eratorriak dira *ei* : *u* banaketa dutenak, eta kasu honetan banaketa ez da mendebal *u-* : erdi-ekialde *i-*, ezpada alderantzizkoa: *cfr. itxi* : *utzi* : *eitzi* & *ützi*. Hirugarrenik, **eutik* ez datozen aldaerak beizi behar dira, hala nola *intxaur* & *untxaur*, *uzen* & *izen* eta hemen aztergai dudana (h)uri & (h)iri.

6 Iruñetik ezker hamabost bat kilometrora ere bada *Etxauri*, nahiz eta Mitxelenak (1953, 148. or.) **Etxauri* eta txistukarien disimilazioa proposatu zuen.

(*H*)*uri* & (*h*)*iriren* jatorriaz ikuspegi bi daude. Mitxelenak *huri* > *hiri* asimilazioa proposatu zuen (FHV, 81. or., 1981, 536. or.). Azken urteotan, halere, bestelako proposamena egin du Lakarra, *hiri* < *her-itik eratorriz eta *huri* < *hiri* disimilazioaren bidez azalduz (Lakarra, 2010, § IX, 2012, 696. or., 2018, 68. or; Lakarra, Manterola & Seguro, 2019, xxxvi-xxxvii. or.)⁷.

Julen Manterolak diostanez, aldiz, *huri* > *hiri* aldaketari euts dakioke, *hur* ‘ur’ ikusiz jatorrian, aintzat hartuz (*h*)*iri* ‘inguru’ esanahia ondo lotzen zaiola *hur* ‘hurbil’ esangurari (EHHE, s. v. *hur*₂). Halaber, Manterolak gogorarazi dit Uztaritzen badela *Hurigoien* toponimoa 1256. urtean (Manterola, 2015, 620. or.).

(*H*)*uriren* eremua dela eta, «la frontera entre (*h*)*uri* e (*h*)*iri* es muy imprecisa porque el término cayó muy pronto en desuso en Gipuzkoa y zonas navarras vecinas. Hay *u* en Álava, Vizcaya (con inclusión de la zona de habla vizcaína en Guip.) y el valle navarro de Lana» zioen Mitxelenak (1953, 148. or.). Horiei Errioxa eta Burgos gehituta, mendebalean eremu zabala du (*h*)*urik*: *Sarricohuri*, *Haberasturi*, *Huriarte* (Reja, 1025) eta *Ouecuri* (Burgos, 1332)⁸ aipatu zituen Reguerok (2013, 432-433. or.) –*Ulibarrili* (952) ere badakar DKGalidak–, eta interesgarriak dira alderdi kronologikotik *Margaluli* (867) zein *Nafarruri* (971) are zaharragoak.

David Petersonek azken urteotan egindako ikerketek berretsi egin dute Alarcosen (1950, 492. or.) eta Mitxelenaren (1976b, 373. or.) aspalditxoko ideia, Errioxako euskararen ezaugarriek iparralderagoko lurretakoekin batago egiten zutelakoa. Areago, argudio linguistikoak eta historikoak tartekatuz, baztertu egin du euskara Errioxan erromatarren garaikoa edo are zaharragoa zelako ideia; zehazki, bi migrazio-uholde bereizi ditu Petersonek (2009, 2011), lehenengoa 750. urtetik aurrera gertatua eta bigarrena XI. mendekoa. Uholde horiei loturik, aldaera lexikoen artean (*h*)*uri* lekukotzen da gainerakoak baino lehenago; zehazki, 947. urteko *Zufiuri* aldaera da zaharrena Errioxan eta beharbada VIII. mendearen amaierako migrazioekin lot liteke, baina *hapaxa* da eta Petersonek (2009, 356-357. or.) arazotsutat jo du, *-uri* & *-ori* duten toponimoen gainerako lekukotasunak XI. mendekoak direlako. Aitzitik, Burgosen badaude *Margaluli* (867), *Ulascori* (962) eta *Nafarruri* (971), eta Burgosko euskara lot liteke lehenengo migrazio-uholdearekin.

Aldairen (2014, 224-225. or.) arabera, mendebaleko datuetan ez dago aldakortasunik (*h*)*uri* aldaeraren lehenengo bokalean –bai, ordea, hasierako eta bokal arteko kontsonanteetan: *h*- > Ø eta *r* - *R* > *r* - *l*, azken hori disimilazioz ondoren beste dardarkari bat dagoenean; *cfr.* FHV, (§ 16.5)–. Konposatuetan, berriz, Arabatik hegoaldera *-uri* > *-ori* gertatu zen hainbatetan: *Ulascori* (962), *Obifori* (1015), *Harramellori*

7 (*H*)*iriren* antzinatasunaren aldeko argudioen artean konposizioan ez agertzea –**aguririk eza– ere aipatu da (Lakarra et al., 2019, xxxvi, 47. oh.), nahiz eta ez den argudio sendoenetarik, berreraiketa-proposamen bat baitu oinarri, Manterolak gogorazten didanez.

8 Trebiñuko toponimoa da, *Ouecourri* (1110) & *Hobecori* (1025) aldaerak ere badituena (Reguero, 2012, 104. or.; Salaberri, 2018, 316. or.).

(1067), *Blascori* (1068), *Motillori* (1076), *Oggandori* (1090), *Sotihori* (1121), *Atomaroni* (1124), *Zufiori* (1156), *Naharriori* (1247) eta *Gorostori* (1251) aipatzen ditu Petersonek (2009, 326. or., 99. oh.).

Salaberrik (1998, 76-77. or.) Nafarroaz emandako datuen argitan Lanan *Uribarri* & *Ulibarri* & *Iribarri* daude, bai eta *Yribartia* (1688, 1699) & *Ulibartia* (< 1686) ere; halaber, *Irigaina* –edo *Iragaina*– eta *Yribea* (1686, 1689) daude: «Hortaz, eta gure irudiz, ezin baiezta daiteke ziurtasun osoz Lanan (*h*)uri edo (*h*)uli genuela, *Ulibarri* herri izena bera ere *Iriberrri* edo *Iribarri* itxurapean gehiagotan azaltzen baita, eta toponimia txikia gehienbat (*h*)iriren alde mintzo baita» (Salaberri, 1998, 76. or.). Ameskoan (*h*)iri besterik ez zuen aurkitu Salaberrik.

2.3. Aldaera lexikoen balio sailkatzaileaz

Leskienen hatsarreari lotutako arazoan artean aipatu dira ikuspegi atomista erabiltzea (Hamp, 1966, 118. or.) eta konbergentziak bakarrik erabiltzea (Watkins, 1966, 31-32. or.); hots, ezaugarri bat aurkituta ezaugarri hori nahikotzat jotzea filiazio linguistikoa frogatzeko eta gogoan ez hartzea konbergentzia ez ezik dibergentzia ere egon daitekeela eta, are gehiago, joera edo ezaugarri dibergenteak garrantzitsuagoak izan daitezkeela. Bada, arazo horien aurkakoa dakusat eremu dialektalak bereizteko aldaera lexikoak erabiltzean: aldaera lexiko dibergenteak aurkituta behar baino garrantzi handiagoa eman zaie, eta banaketa dialektal sakonak irudikatu dira horien gainean.

Geografia linguistikoaren esparruan filiazio linguistikoak ezartzeko lexikoa erabiltzea arazotsutzat jo izan da aspaldirik:

Dans l'*Avant-propos* (1922: 6) de la seconde édition des *Dialectes indo-européens* (1908), Meillet fait observer qu'il «importe [...] de distinguer les aires de système phonétique et grammatical des aires de vocabulaire commun». Le domaine du lexique, en effet, est plus étroitement lié aux contacts culturels entre les civilisations que le domaine phonétique ou morphologique et par conséquent est moins approprié à établir une parenté dialectale (Petit, 2007, 24. or.).

Hizkuntzaren barnean gutxien egituratutako esparrua da lexikoa, eta errazago gertzen da bariazio sistematikoaren eragileetatik kanpo (Francis, 1983, 20. or.). Aldaketa lexikoa asistematikoa da, eta ikertzaileak erraz amai dezake irudi orokorrik islatzen ez duten adibideen zerrenda anekdotikoak egiten (Bauer, 1994, 28. or.). Halaber, bariazio-ikerketeki begira isoglosen garrantzia estrukturalaren arabera eginiko eskalan maila azalekoenean kokatu zuten lexikoa Chambersek eta Trudgillek (1988/1980, 115. or.). Euskalaritzan ere antzeko iritziak eman dira:

[...] uno tiene la impresión de que los componentes del léxico se distribuyen dentro de una familia de dialectos como los genes de una población: a veces se tiene la impresión de que se están extrayendo bolas de una urna. Y, aunque las coincidencias de vocabulario den testimonio de contacto entre dialectos, estas coincidencias, lo mismo que las divergencias, no tienen por qué ser antiguas (Mitzelena, 1976a, 210. or.).

Hemen iruzkindutako aldaerek eremu tinkorik eratzekotan mendebalean eratzen dutela ez da zalantzarik; aitzitik, hautu atomistegia iruditzen zait horiek baliatzea Erdi Aroan eremu dialektal bat irudikatzeko. Gehienez ere X. mendearen inguruan Euskal Herriko mendebalean isoglosa zenbait bazirelako frogira iruditzen zaizkit, ez muga eta eremu dialektalen definitzaile, Birnbaumek Mazedoniera Zaharraren existentzia ukatzeko eta Mazedoniera Modernoa Bulgariara Zaharraren ondorengo dela defendatzeko erabilitako argudioen ildotik:

Yet nobody questions, of course, that some isoglosses characteristic of the two languages are ancient, indeed Late Common Slavic date. However, such isolated features [...] do not by themselves constitute a sufficient basis for the identification of separate, independent languages (Birnbaum, 1985, 13, or.).

Ukaezina da onomastikaren, historiaren eta are dialektologiaren ikuspegitik *barri* & *berri*, *baltz* & *beltz* eta *hiri* & *huri* aldaerek duten garrantzia, bariazioa eta aldaketa linguistikoa lekukotzen baitute dokumentazio zaharrenean (Mitxelena, 1976b). Hala ere, oso argigarri zait Mitxelenak aldaera lexiko horiei buruz esandakoa: «Ya por los siglos X-XI eran manifiestos los contrastes [...] occid. *baltz*, *barri* / or. *beltz*, *berri*, con una divergencia insignificante, si no hubiera cobrado importancia gracias a la escasez del material utilizable» (1981, 546. or.; letra etzanak neureak dira [EZ]). Hots, Euskal Herriko mendebaleko Erdi Aroko euskarari begiratzean (*ia*) *besterik ez zegoelako* aipatu zituen Mitxelenak aldaera horiek, bai eta EBZren ideia garatu gabe zuelako eta dialektoen ikuspegi pankronikoak, kontzienteki zein inkontzienteki, indar betea zuelako ere; ildo beretik jarraitu izan da gerora (Zuazo, 2012; Reguero, 2012, 2013, 2015; Aldai 2014).

Hirin zein *hurin* oinarritutako banaketa linguistikoek arazoak dituzte. Zaharrena *huri* izatera, berrikuntza erdi-ekialdekoa litzateke, eta mendebalekoak –eta Lapurdiko *Hurigoien* bakartua⁹– egoera zaharrago baten arrastoak lirake. Aldiz, zaharrena *hiri* izanik *huri* berrikuntza balitz, fokua (hego)mendebalean legoke, baina ez dira ahaztekoak Lapurdiko *Hurigoiena* XIII. mendean eta irizpide berberei jarraikiz bestelako azpi-eremuak bereiziko lituzketen hego-mendebaleko aldaerak, *r - R > r - l* eta *-uri > -ori* dituztenak. Bestela esanda, (*h*)*urik* eremu dialektal bat bereiziko balu, irizpide berberak aplikatuz horren zatiketez hitz egin beharko genuke, garai berean, *uli-* eta *-ori* aldaerei lotuta.

Barriren bidez mendebalean eremu dialektal bat bereizi den lanetan datuen erabilera arbitrario xamarra egin da. Reguerok (2012, § 4.1.1.5), adibidez, Mitxelenari (FHV, 48. or.) jarraitzen dio bokala zein testuingurutan irekitzen den azaltzeko, eta *barrik* mendebalean eremu tinkoa irudikatzen duela erakusten du; aitzitik, *bardinen* hedaduraren aurrean «ez dirudi *barri*-n dugun bilakabide berbera denik; besteak beste, ez baitator bat hedadura geografikoan» (Reguero, 2012, 103. or., 35. oh.) azaltzen du.

9 Edo ez guztiz bakartua, Nafarroako *Etxaurin* txistukarien disimilaziorik ez balego.

Nire ustez, kontua oso bestelakoa da: ingurunea eta aldaketa berberak izanik, zentzuzkoagoa da pentsatzea fenomeno beraren menpe dagoen aldaera sorta dela eta ez zein bere aldetik azaldu beharreko aldaerak. Hartara, sorta horretatik *barri* bakarrik hautatzea arbitrarioa da, eta arbitrariotasun hori banaketa dialektal modernoak kontzienteki edo inkontzienteki IX.-X. mendeetara eramatearen ondorio; bestela esanda, *barri* hautatzen da gerora ezagutu den eremu dialektal baten mugekin bat egiten duelako, gutxi gorabehera, eta *bardin*, *garnu* edo *garri* aipatu ere ez dira egiten horien erabilera-eremuak txikiagoak, ñabarragoak edo sakabanatua-goak direlako.

3. HASPERENAREN GALERAZ

Hego Euskal Herrian aspaldikoa da hasperenaren galera: ez dirudi Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako testuak agertu orduko hasperen fonologikoa zegoenik. Nafarroari dagokionez, arestiko hiruretan baino lehenago galdu zela pentsatu izan da; zehazki, XI. mendea eta Aragoiko erromantzearen eragina aipatu zituen Mitxelenak (FHV, 205-206. or.), baita galera zenbait hirigunetatik hasi zela ere, ondoko gizaldietan adibideak aurki daitezkeen eta azken urteotako ikerketek galeraren datazioa atzeratu duten arren: XII.-XIII. mendeak aipatu ditu Salaberrik (2018, 323-324. or.), eta XIV.-XVII. mendeetako arrastoak Mounolek eta Lakarrak (2018, 417. or.). Azken horien oinarrian Manterolaren (2015) irakurketak daude: hasperenaren arrastotzat jo ditu Nafarroako XVI. mendeko zenbait prozesutako hatxeak, eta Beriainen *Tratado de como se debe oyr missa* (1621) lanean hasperenaren arrastoak ikusi nahi izan ditu: *ohec*, *orihec* eta *ayhec* erakusleetan agertzen direnak eta horiekin batera aztertzekeotzat jotako deklinabide mugatu pluralekoak, hala nola *7 Erregue Magohec*, 40v *onlacohec*, 59 *apetitu gaystohec*, 30v *gucihequi*, 40 *obligaciohequi* eta 55 *demoniohequi*.

Erdi Aroko datuak aztertuta, hasieran Euskal Herrian bi eremu dialektal zabal bereiz zitezkeela proposatu zuen Reguerok (2012, 2013, 2015), eta ondotik hiru eremu dialektal sortu zirela: mendebalekoa eta erdi-ekialdekoa –hasperenari luzaragoan eutsi ziotenak– alde batetik, eta erdialde zabalekoa –hasperena goizago galdu zuena, Nafarroa Garai gehiena eta Gipuzkoa barne biltzen zituena– bestalde. Banaketa dialektal horrek, aitzitik, arazoak ditu hala datuen nola irizpideen aldetik.

Badirudi hasperenak Araban indartsu iraun zuela –Nafarroan baino indartsuago, behintzat– XIV.-XV. mendeetara arte, eta adibide argienak Rejakoak dira. Horri loturik, hizkuntzaren historialariek segurtasun handiagoz hitz egin izan dute Arabako egoeraz (Mitxelena, 1981, 534. or.; Salaberri, 2015, 244-245. or., 2018, 319-321. or.)¹⁰. Bizkaian eta Gipuzkoan handiagoak dira ziurgabetasunak (Mitxelena, 1982, 411. or.; Salaberri, 2018, 322. or.), baina Manterolak (2015, § 4.6.1,

10 Bestalde, Arabarekin batera Errioxa eta Burgos aipatu zituen Mitxelenak (FHV, 169. or., 1982, 411. or.).

§ II.4 eranskina) *-beta* atzizki hasperendunaren adibideak aurkitu ditu Bizkaiko ipar-ekialdean, Gipuzkoako erdi-mendebalean eta Arabako ipar-ekialdean Erdi Aroaren amaieran¹¹.

Hasperenaren galera eremu dialektalak bereizteko erabiltzeari dagokionez, ez dirudi metodologikoki maila berean koka daitezkeenik ezaugarri baten sorrera eta galera (*cf.* Petit, 2007, 23. or.) eta, horrekin bat, hasperenaren galeraren balio sailkatzaile ezaz aritu zen beren-beregi Lakarra:

Adibidez, G[oi] N[afarrera]-k /h/-a X. menderako galtzea berrikuntza dugu, bai, baina horregatik ez digu asko balio dialekto hori gainerakoetarik bereizteko; gorde edo galdu, aukerak % 50ean baitziren; are gutxiago, *h*-gabeko aldameneko erromantzearen eraginez izan bada galera, Mitxelenak iradoki bezala (2014/2011, 173. or.).

Badago, beraz, hautu metodologiko ahul hori areago ahultzen duen alderdi bat: badirudi hizkuntza erromantzeen eraginpean galdu zela hasperena euskaraz. Aragoiko erromantzearen eragina aipatu zuen Mitxelenak Nafarroa Garaiaz berba egitean, eta pareko azalpena aipatu izan da, baina gaztelaniaren eraginari loturik, Euskal Herriko erdi-mendebaleko hasperenaren galera azaltzeko (*cf.* Zuloaga, 2020, 138-142. or.). Bada, hizkuntza-ukipenaren bidez *kanpotik* sartutako aldaketak baztergarrizat jo ohi dira sailkapen linguistikoetarako (begiratu Bower & Koch, 2004, 10. or.).

Eremu dialektalak direla eta, mendebaleko euskararen egoerak erdialdekoak bezainbesteko interesa –edo are handiagoa– izan dezake datuei bestela begiratuta hasperenaren distribuzioari loturik; izan ere, Erdi Aroan Euskal Herriko mendebalean hasperena gordetzen zen hizkeretan hasperenak ez zuen erdi-ekialdeko hizkeretan zuen murriztapenik (*cf.* FHV, § 11): horretan gainerako hizkera guztiei –hala hasperena galbidean zutenei nola erdi-ekialderago atxikitzen zutenei– kontrajartzen zitzaizen mendebaleko euskara, akitaniera gogorarazten duen egoera zaharrago bati eutsiz. Bada, egoera zaharragoa gordez gainerako hizkerari kontrajartzen bazitzaizen mendebaleko euskara, Rodríguez Adradosen (1997/1952), Watkinsen (1966) eta besteren irizpideei jarraituta, mendebalean bertan –ikusi beharko litzateke noizko eta norainoko mendebalean– egongo litzateke eremu dialektal bat definitzen laguntzeko ezaugarri gorde bat.

11 Beste leku batzuetan ere aurkitu ditu, baina aipatutako eremuetan dira inon baino ugariago; *-betaz* harago, begiratu Manterola (2015, § II.5 eranskina), non Erdi Aroko *-hen* hasperendunak biltzen baitira, tartean Arrastateko *Ybargohen* (1438) eta Bergarako *Gohenbolu* (1506) berankorrak.

4. A + A > EA DISIMILAZIO MORFONOLOGIKOA

4.1. Ezaugarriaren deskripzio gramatikala

Euskal Herriko mendebalean *a.a* bilkuran bi emaitza agertzen dira, hiatoaren koka-gunea zein den. Bilkura berba-erroko hiatoan gertatzen denean /aa/ → [a] bakuntzea da arau, gainerako euskaretan legez (De Rijk, 1970, 152. or.; Lakarra, 2014/2011, 210. or., 143. oh.): *zahar* > *zaar* > *zár* edo *ahari* > *aari* > *ári* gertatzen da baita mendebalean ere, ez da sortzen ***zear* edo ***earirik*¹². Bestalde, bakuntze-erregela errotik kanpora ateratzea izan da arrunt euskara gehienetan, era horretako erregelatan ohi denez (*cfr.* Hyman, 2002, 2008). Mendebal zabalean, aldiz, errotik kanpo beheko bokaletan lehenengo igotzen da, gainerako euskaretan ez bezala¹³, *gonea*, *tabernea* edo *alabea* sortuz¹⁴. Disimilazio-prozesuak, beraz, erdi-ekialdeko euskalkietatik diatopikoki ez ezik, historikoki ere urruntzen du mendebaleko euskara.

Mitxelenak zioenez (FHV, 93-94. or.), bi testuingurutan gertatzen da igotzea: *-a* amaiera duten hitzei artikulua gehitzean eta amaieran *-a* duten zenbait adizkiri hasieran *a* duten morfemak eranstean. Disimilazio-erregelak bi murriztapen nabarmen ditu: ez da absolutibo pluralean eta inesibo singularrean gertatzen; hots, *andrak* baliatzen da, ez ***andreak* –nahiz eta ergatibo singularra *andreak* den–, eta *aldapan*, ez ***aldapean*. Hain zuzen, muga horiek azaldu nahian azalpen diakronikoa proposatu zuen Mitxelenak: «el plural, como el locativo sing., se formó en vasco en época ya tardía, cuando la ley que convertía a *-a + a* en *-ea*, etc. ya no era operante» (1981, 534. or.).

Mitxelenaren proposamenari fonologia naturalaren ildoko azalpena gehitu zion Oñederrak (2005), disimilazio-erregelak indarrean jarraitzen duela azpimarratuz eta morfonologiari dagokion lekua ematearen garrantzia aldarrikatuz. Oñederraren ustez, fenomenoak ez da bilakabide fonologiko hutsa, ezpada erregela morfonologikoa: «B[eheko] B[okala] I[gotzea] singularrean bakarrik gertatzen da» litzateke erregela (Oñederra, 2005, 391. or.); horrenbestez, egia litzateke /aa/ → [ea] agortu egin zela, baina maila morfonologikoan indarrean jarraituz.

12 Julen Manterolak arau hori hautsiko lukeen toponimo baten berri eman dit, halere: egungo *Leartza* –Nafarroako mendebalean, Lizarra eta Viana artean– besteak beste *Laharça* eta *Laharza* da Erdi Aroko dokumentazioan (*cfr.* EHHE, s. v. *lahar*).

13 Gainerako euskara guztietan ez da emaitza bera gertatu, ezagun denez: Erronkaribarren eta Zuberoan uzkurdura zaharra islatzen dute *alába* (mugagabea) & *alabá* (mugatua) eta *alhába* (mugagabea) & *alhabá* (mugatua) bikoteek. Zaraitzuko euskarak, bestalde, *alaba* (mugagabea) & *alabara* (mugatua) bereizten zituen, beharbada analogiaz (Camino, 2008a, 159. or.). *-ara* dela eta, adibideak Zaraitzuz gaindikoak dira: Zaraitzuko bertako *peco landara* ‘beheko landa + *-a*’ 1610eko toponimoaz gain (Salaberri, 1996, 225. or.), begiratu Etxepareren IX:2 *egiara* ‘egia + *-a*’, eta Oihenarten 166. erretrauko *oinzolará* ‘oin zola + *-a*’. Mendebalean ere bada halakorik: begiratu Landucciren *abejon* - *abejoera* sarrera eta Iburguen-Cachopin kronikako *solara* (Manterola, 2015, 369. or.). Lekukotasun garaikideetan, Azkuek Mugerren (Lapurdi) jaso zituen *arrebara* eta *elizara* (MorfVasc, § 661).

14 Aurrekoari loturik, aintzat hartzekoak dira *gaztae* ‘gazta’-ren pareko aldaerak: mendebalean **gastána* > *gastāāri* artikulua gehituta sortu zen *gaztaea* mugatua, eta berranalisiaren bidez azaltzekoa litzateke *gaztae* mugagabea –*cfr.* FHV, 106. or.; EHHE, s. v. *gazta*, non, halere, ez den bazterten **gastáne* berreraiki beharra–.

Erregelaren bi murriztapenen artean inesibo singularrekoak eman du buruhausterik. De Rijkek (1998/1981, 217. or.) bokalen bakuntzea baino lehenagokotzat jo zuen igotzea: Jacobsenen (1977) proposamenari jarraituta, inesibo mugatu singularreko forma erregela horretatik babesteko argudio gisa aipatu zuen *Can zegoela¹⁵ sakoneko egituran eta herskari ahostuna erraz galtzen dela bokalardean. Ikuspuntu diakronikotik onargarritzat jo zuen proposamena Oñederrak (2005, 388. or.), baina ikuspuntu sinkronikotik handiagoak dira arazoak.

Manterolak (2015, 2019) bestelako ikuspegia ekarri du inesiboaren –eta deklinabide mugatuaren– berreraiketaz: dioenez, muineko kasu gramatikalak determinatzaile-elementuen gramatikalizazioaren bidez azal daitezke. Manterolaren arabera, inesiboa ez zen absolutibo singularraren gainean eratu; bestela, mendebalean **olean modukoak leudeke¹⁶. Bere ustez, erakusle → artikulu gramatikalizazioaren ondotik, inesibo singularreko *-a-* artikulua izanik eta *Can bezalako egituran kontsonante ezezagun bat dagoela ikusirik, zentzuzkoena da *han berreraiketzea: *mendi *han > mendihan > mendian* eta *mendi betan > *mendihetan > mendietan* izango litzateke gramatikalizazio-prozesua singularrean eta pluralean, hurrenez hurren. Orobat, deklinabide mugatua eratzean bi gramatikalizazio-prozesu gertatu zirela proposatu du Manterolak; alde batetik, singularreko kasuena; beste alde batetik, absolutibo pluralarena eta singularreko leku-kasuena, gramatikalizazioaren ikuspegitik hurbilago egon ohi baita pluralen eta leku-kasuen gramatikalizazioa (Manterola, 2015, 266-267. or.).

Aldaketak horiek izanik –hots, bi gramatikalizazio-prozesu–, Mitxelenak (1981) aipatutako kronologia erlatiboaren inguruko proposamena gainditu egiten da; halaber, disimilazioa ez litzateke fonologiko huts izango, ezta jatorrian ere, eta morfologia aintzat hartzea ezinbestekoa litzateke azalbide egokia emateko (Manterola, 2015, 272-273. or.).

Aditzetan bestelakoa da fenomenologia. Emaizta bera izan arren, gehienbat *izan*, *joan* eta *eroan* aditzei *-ala* eta *-an* morfemak gehitzean sortutako disimilazioak izentan gauzatzen direnataik bereizi behar dira. Alde batetik, ez dirudi horietan disimilazioak balio morfologikorik izan duenik. Bestalde, kronologiari eta geografiari dago-kienez, disimilazio morfonologikoa dutenek baino eremu txikiagoa hartzen dute. Nire ustez, berankoragoak dira, ez artikuluari lotutako disimilazioa bezain zaharrak, eta hobeto lotzen dira Erdi Aroaren azken bizpahiru mendeetan sortutako berrikuntzekin X. mendekoekin baino (Zuloaga, 2020, § 4.4.4.3, § 5.5.3.1).

15 Jacobsenek (1977, 165. or.) bizidunen deklinabideko *gan* zela proposatu zuen, eta De Rijkek sinesgarriago zeritzon *ga + -n* zegoela pentsatzeari (1998/1981, 218. or.). Bestalde, *ga* hori toki-izenetako *-agarekin* lotzen du orrialde berean. Trasken (2014/1997, 202-203. or.) ere bat egin zuen *ga + n* berreraiketarekin, eta azken urteotan Etxeparek (2013) ergatiboarekin lotu du *ga*, *-k < *ga* berreraiki izan dela eta (*cfr.* Lakarra, 2005, 442-444. or.).

16 Salbuespentzat jo litekeen kasu bat aurkitu du Manterolak: Garibairen B bildumako *eçac* ‘ezak’, A bilduman *eçac* dena. Bigarren horrek, halere, azalbidea izan lezake hala normalean deklinatzen ez den sintagma bat deklinatu delako nola *eze* ‘ez’ forma zaharra gorde delako (Manterola, 2015, 264. or., 322. oh.).

4.2. Disimilazioarekin lotutako zenbait fenomeno

Disimilazio morfonologikoa hasiera batean uste zitekeena baino konplexuagoa da, arauari berari datxezkion gorabeheraz harago eremu, garai eta testu guztietan agertzen edo berdin gauzatzen ez diren zenbait fenomenorekin ere lotua baita. Hemen alderdi horietako lau izango ditut hizpide.

4.2.1. -ia + a > -iea

XVI. mendeaz geroztiko lekukotasun gehien arabera, amaieran *-ia* eta **-ina* duten hitzetan ez dago disimilaziorik (FHV, 93. or.). Halere, testu gutxi batzuetan bada bestelako emaitzarik: «Claro que el vizc. ant. *-ia* < *-ia* + *-a* ha podido resultar de **-iea* por mediación de *-iia*. En VJ se hallan grafías como *graciie* ‘la gracia’, *Hostiie* ‘la hostia’ y *eguiija* ‘la verdad’ es normal en Fr. Bartolomé» (FHV, 93. or., 12. oh.). Gaur-gaurkoz, *-iaa* & *-īaa* izan ezik, bilakabidearen gainerako egoera guztiak daude dokumentaturik.

Euskara Arkaikoan *-iea* Arabako lekukotasun bitan dago: Landuccirenean –behin: *novia* - *nowiea*– eta Lazarragarenean. Azken horretan Landuccirenean baino *-iea* gehiago daude: AL:1138v *historieac*, AL:1153v *emun eben sentenciea*, A6:30 *gueraciea indaçu*, A10:19 *licenciea, arren, indaçu*. Bestelakoa da B15:43-45 *nic ez «bay» esateco licencia* esaldia, *licenciea* espero baitzitekeen testuaren gramatikaren argitan (Bilbao et al., inprimategian; Manterola, 2015, 372. or.). Eskuizkribuan *-iear*ik gabeko adibide gehienak Sasiolaren pasarteetan daude eta Deba aldeko lekukotasun modernoagoak ikusita ez da harrigarria, lehenengo testuetarik *-ia* besterik ez baitago inguru hartan.

Hala Landuccik nola Lazarraga eskuizkribuak dakartzaten *-iea* guztiak mailegueli lotuak dira, eta beste horrenbeste gertatzen da *Viva Jesús*en: 9 (birritan) & 13 & 16 *graciie*, 11 *hostiie* (baina 10 & 11 *hostie*), 14 *Ave Marije*¹⁷ –baina 4 *Ave Marie* eta 5 & 6 (birritan) & 8 & 14 (lautan) & 15 *Marie*–. Bide batez, *Viva Jesús*en 11 *ordeea* < *ea* + *a* ezohiko aldaera dago, disimilazioa *-ea* zuten hitzei artikulu definitua ezartzean ere gerta zitekeela erakutsiz¹⁸. Halaber, Iacob Gebarakoaren hiletei buruzko pasarteetan *egüia* aldaera dago birritan: 2 [...] *egüia al dioc, Eneco* eta 4 *egüia egüia al dioc, Eneco*.

4.2.2. Lazarraga eskuizkribuko bilakabideak

Erakusle → artikulu definitu gramatikalizazio-prozesuak eragindako aldaketa fonologikoak direla eta, Lazarraga eskuizkribua agertu aurretik ere ezagunak ziren testuetan *artikulu zahar* deitu ohi denak eragindako disimilazioak: *cfr.* Bulda bizkaitarreko *buldiau*, De la Quadraren 4 & 22 *semiau*, Errosariyoko 86 *gueuriau*

17 <ij> dela eta, hau proposatu zuen Ulibarrik: «proposa dezakegu inprentara eramandako eskuizkribuan [...] izenburu hau letra larriz zegokeela (*MARIIE*) eta inprentakoek letra xehez idazterakoan *II > ij* aldatu zutela, ohitura zen bezala» (Ulibarri, 2010, 48. or.).

18 Urduñako XVII. mendeko hitz-zerrendan ere bada *-eea* bat (*erleea*), baina beste azalbideren bat behar duela dirudi, oinarria ez baita *-ea*, ezpada *-e* edo, berranalisis, *-a*. Rosek (2011) baztertu egiten du akatsa izatea, egileak *erleea* idatzi eta ezabatu ondoren berridatzi egin zuelako. Ez nuke baztertuko *-e* → *-a* berranalisiak edo konposizioa *-e* > *-ak* *-cfr. erlauntz, erlategi, erlamando, erlatxori...*– eragindako nahastea izatea.

edo Sarriaren *virtutiau*; aitzitik, idazle zaharragoen lanetan soiltzea da joera –*cfr.* Mikoletaren 13r & 14r *guelau* eta Kapanagaren 152 *arimau*–. Lazarragaren testuak arreta eskatzen du gai honetan, inolako hots-aldaketarik ez duten adibideekin batera 1. graduko artikuluari lotutako disimilazioak dakartzalako: AL:1144v *dagueau*, AL:1144v *cantaeteau*, AL:1144v *musiqueau*, AL:1152r & A7:57 *peneau*, A17:38 *llagueau*, A25:39, *desdichadeau*.

Lazarragaz ari naizela, disimilazioak haren euskaran zuen indarraren erakusgarri da, halaber, eratorbideko AL:1144v *gurearren* < *gura arren*, ez baitut beste inon aurkitu; nolana ere den, AL:1152v *gurago* ere badago, ez ***gureago*, beharbada azentuerari loturik: *cfr. gureárren*, baina *gúrago*.

Bestalde, *-a + o- > -eo-* aldaketa –A21:35 *doncelleoni*, A28: 29 *flaquezeonec*, A29:82 *gabineteoy*...– disimilazioaren analogiaz gertatutzat jo da (Mounole, inprimategian).

4.2.3. hatan → -atan

Dotrinazko sermoitegiko 2-96 *arboleatan*, 38-82 *aflicciñoean*, 7-11 & 7-171 & 15-30 *egunatan*, 38-136 *estucuseatan* zein 13-19 *meseatan* aldaerak aztergai zituela, «*atan* erakusle urrunaren inesiboa hizkera honetan artikulua urrunaren (*-an*) ordeztzen hasia zela» azaldu zuen Ulibarrik (2015, 170. or.); alegia, aipatutako aldaeretan *-atan* artikulua definituaren parekotzat jo zela eta horri loturik agertu ohi den disimilazioa hortikoa dela, *-an* atzizkiarekin gertatzen diren bilakaera morfonologikoak gaintituta (Manterola, 2015, 255. or., 307. oh.).

4.2.4. Hipererabilerak

Hipererabilerak ere agertzen dira mendebaleko testuetan; alegia, dagokion deskripzio gramatikal orokorraren arabera erregela betetzea espero ez zen arren disimilazioa duten kasuak. Egia esatera, testuetan bakanak dira halakoak, baina egon badaude. Inesiboan, begiratu Landucciren *vrquean ifñi* eta *ynolaco temporeã*¹⁹, eta *Viva Jesús*eko 2 *Cruze Santean* adibideak. Absolutibo pluralean ere adibideren bat harrapatu dut: Sevillako 1619ko bertsoetan 57-58 *Elorrión eguiten / millares lanceac* dago²⁰. Aurrekoek kanpo, Errodrigo Zaratekoaren testuak 6 *deiean* eta 21 *contrean* dakartza. Lehenengoa dela eta, diptongoko bokalerdiari kontsonante-balioa eman izanak eragin zezakeen. Bigarreneko, aintzat hartuta *kontre* aldaera (OEH, s. v. *kontra*) Ipar Euskal Herriko idazleen lanetan besterik ez dela agertzen, errazagoa dirudi inesiboko kasu hau aurrekoekin batera multzokatzea.

Mendebaletik kanpo Lasarteko 1716ko bertsoetako 11 *esquadrian* gogoratu behar da (§ 4.5.3).

19 *encarçelarse - carçelean* ere badakar testuak: OEHren (s. v. *kartzela*) arabera, *kar(t)zela* da aldaera nagusia Bizkai-Gipuzkoetan, baina Araban *kartzel* dute Lazarragak eta Gamizek; beraz, ez dago zertan hipererabileran pentsatu.

20 Oinarrian *lan(t)ze* aldaera dagoela pentsa liteke, baina OEHk (s. v. *lantza*) Harrieten hiztegiarekin besterik ez du lotzen.

4.3. Disimilazioaren sorrera-garaiaz

Mitxelena zalantza egin zuen *Elhorzahea* (1025) toponimoaz, eta ez zuen baztertu akatsa izatea. Zuazok (1989, 24. or.) *-agea* eta *-etea* duten toponimo berankorrageoekin –XV.-XVI. mendeak– batera multzokatu zuen²¹, eta Manterolak (2008, 374-376. or., 2015, 196-197. or.) horren aldeko zenbait argudio eman ditu, DKGalikeko *Garcia Monniz de Havaunzian* (1089) ere *Habaunzia* < *Habaunzea* < *Habaunza* + *-a* proposatuz²². Agerikoa da hala *Elhorzahea* nola *Habaunzia* toponimoek zenbait mendez aurreratzen dutela Erdi Aroan *-ea* duten formen agerrera. Azken aldian, gainera, Errioxako *Garci Olhea* (1156) aipatu du Salaberrik (2018, 312. or.), zenbait zalantza azaldu arren:

Elhorzahea-k erakusten du XI. menderako *-a + a > -ea* egiten zela edo egin zitekeela, erran bezala. Orduan, galdegiten diot nik neure buruari, zergatik ditugu, adibidez, *Artaçaa* (1257, 1295), *Ahbaunçaa* (1066), *Illarraçaa* (1295), *Unçaa* eta *Velunçaa* (1257) eta ez, espero izatekoa zen bezala, **Artaçea*, **Ahbaunçea* edo **Habaunçea*²³, **Illarraçea*, **Unçea* eta **Velunçea*? Erantzunak bi izan daitezke: 1) disimilazioa lehen urratsetan zegoen eta bakarrik toponimo gutxi batzuk ukitzen zituen, alegia, ez zen ezinbestekoa, 2) *Artazaha*, *Habanuzaha*, *Hillarrazaha*, **Unçaha* eta **Velunçaha*-n iturburu zu(ke)ten toponimoak mugagabeak ziren, ez zuen artikulurik, eta *-aa* segida horiek aspirazioa galtzearen ondorio ziren (Salaberri, 2018, 329. or.).

Eztabaidaren muina *-tzaharen* osagai-kopurua da; hots, osagai bakarrekoa den ala egitura *-tza + ha* den. Lakarrak (2006, 605. or., 111. oh.) eta batez ere Manterolak (2015, § 4.4.2.1) egituraz eta aldaeren azalbidez emandako datuek azken horrekin bat eginarazten didate. Salaberrik aipatzen duen lehenengo aukerari loturik egon litezke salbuespenak edo, onomastikak izan dezakeen gordetzaietasunarekin bat, eguneroko hizkeran arrunt zen ezaugarri (mor)fonologikoa artean toponimian zabaldu ez izanarekin.

Beraz, XI. mendearen hasieran legoke disimilazioaren adibide zaharrena, baina fenomenoaren sorrera atzera liteke:

- a) Mitxelena (1981) V.-VI. mendeak aipatu zituen EBZrako, eta oro har onartzen da dibergentzia-prozesuak orduz geroztikoak direla.
- b) Erakusle → artikulatu gramatikalizazioa euskaraz hizkuntza erromantzeetan gertatu zen garai bertsuan –VIII. mendetik aurrera; *cfr.* Lapesa (2000/1961)– gertatu zela ere aspaldirik onartzen da euskalarien artean.

21 Iritzi tradizionalarekin bat, *-tzaha* horretan ikusten zuen Zuazok Oñati, Leintz eta Otxandio aldeko *-tzaia* (*cfr.* Landucciren *jayasçaya*); aitzitik, Manterolak (2015, 202. or.) bestelako ikuspegia ekarri du, *-tzaia* berrikuntzatat jo eta *-i-* epentetikoarekin lotuz.

22 *ea > ia* aldaketaren kronologia hori ezohikoa eta arazotsua da, Hego Euskal Herrian oro har XVII. eta, batez ere, XVIII. mendeaz geroztik lekukotzen baita *e > i / _V* (Zuloaga, 2020, 479. or.).

23 Halere, begiratu Manterola (2008, 374-376. or.), non *Habaunziaren* lekukotasuna aurkezten eta azaltzen baita, arestian aipatutakoarekin bat.

Aurreko datuen argitan, zentzuzkoa da pentsatzea disimilazioa *post VIII.* eta *ante XI.* mendeak sortutako berrikuntza dela; alegia, artikulua sortu ondokoa eta XI. mendea baino lehentxeagokoa, aldaketa linguistikoak inon idatziz lekukotu aurretik gertatzen baitira. Denbora-tarte horren barnean aieru hutsez bada ere IX. edo X. mendeetan pentsa liteke, ahaztu gabe are beranduagoko lekukotasun batzuetan (*cf.* Salaberri, 2018, 329. or.) *aa* zegoela oraindik.

4.4. Disimilazioaren hedaduraz: Arabako eta Nafarroako onomastikaz

Azken hamarkadotako lanek erakutsi dutenez, disimilazioa eta horri loturiko *-e* → *-a* berranalisia Arabako eta Nafarroako mendebaleko toponimoetan agertzen dira, eta toponimo horiek ematen duten informazioa testuek ematen dutenarekin batuta hobeto irudikatzen da disimilazioaren hedadura zaharra.

Arabako datuei dagokienez, toponimiako *aldapea*, *kalzadea*, *errekea*, *erripea*, *lande*, *madurea* & *padurea*, *errotea*, *eskinea* eta *estradea* aipatu zituen Zuazok (1989, 24. or.). Mitxelenak ikusi zuenez, ordea, aurrekoak baino ezohikoagoak dira *-agea* eta *-etea* (1971, 282. or.).

Manterolak (2015, 642-643. or.) berriki bildu ditu *-agea* eta *-etea* duten Arabako leku-izenak, eta zerrendako datuek informazio interesgarria ematen dute forma horien kronologiaz eta geografiaz. *-agea* duen lekukotasun zaharrena XVI. mendekoa da, Lopidanako *Zubiaguea* (1531), eta toponimo gehienak Gasteizkoak edo ingurukoak dira. *-etea* dutenei dagokienez, Aguraingo *Galarrete*a (1457) da zaharrena eta *-agea* duten ageri diren eremu bertsuak ageri dira, oro har.

Nafarroari dagokionez, toponimiak erakusten du mendebaleraino iritsi zela berrikuntza:

Ditugun lekukotasunak, erran bezala, bakanak dira: *Errubico esquinia* (Larragoa, 1688; *errioco esquina* urte berean, *erroycoesquina* 1825ean, *Rekoskina* egun), *Sarrico perrea* (Larragoa, 1634, 1691, 1693, *Sanikopér*a edo *Salikopér*a orain), *Bustico errequia*, *Bustico errequea* (Eulate, 1687, *Busticoerreca* 1716an eta *Busticorreca* 1892an), *Yaongosendea* (San Martin, 1688), *Picotea* (< *picota* + *-a*?. Galbarra, 1689, Bitoria, 1696, *Picotea*, 1705ean, *El alto de Picotea* 1713an, Galbarran) eta agian *Ripa beguea* (Murieta, 1692), *erri*a eta *bega* (< *vega*)-ren elkarketaren fruitu bada, eta ez, konparaziorako, *erri*a eta *begia*-rena. San Martinen *Ardanzea* nahasgarria dugu 1688an, eta nahasgarria diogu *ardantze* + *a* nahiz *ardanza* + *a* izan dezakegulako horren oinarrian. Guztiaz ere, gaurko *Ardánza* biziak dokumentazioko *Ardanzea* horretan *ardantza* + *-a* ikustera bultzatzen gaitu, hau ezinbestekoa ez bada ere (Salaberri, 1998, 52-53. or.).

Disimilazioari loturik daude, halaber, Salaberri (1998, 53. or.) Lapuente (1975) lanetik edanda aurkeztutako toponimoetako *-e* → *-a* berranalisiak: *Ynchaur landara* –Gastiain, 1686, 1686–, *Udaragorra* –Gastiain, < 1686–, *Udara Macurra* –Muneta, 1668– eta *Udaraquiçuna* –Eultz, 1574–. Salaberri zalantzak agertu zituen, aldiz, honako hauetak: egungo *Bi(d)akrúza* (1867 *Vidacruza*, 1687 *Bidacruza*), *Alcorta* –Ekala, 1687–, *Cortacoa* –1707–, *Corta* –San Martin, 1627– eta *Udaragorri* –Legaria, 1697–.

4.5. Disimilazioaren hedadura testuetan (1450-1800)

Disimilazio-erregelaren hedaduraz aritu aurretik garbi bereizi behar da non dauden egiazki erregelaren salbuespenak eta, horretarako, artikuluko mugatuaren sintaxia hartu behar da aintzat; alegia, gogoan izan behar da zenbait egitura eta kokagune sintaktikotan artikuluko mugatua ez dela nahitaezkoa: bokatiboak eta koordinazioak aipatu zituen Altunak (1995a, 99. or.), eta horiei perpaus existentzialak eta predikatiboak, eta objektu-posizioan dauden formak gehitu dizkie Manterolak (2015, § 3.2.5.1, § Seigarren kapitulua). Zerrendara eransteakoak dira, halaber, [izen mugagabe + aditz] egiturako esapideak –cfr. Mikoletaren 7v *mear - chija eguin* baina 9v *urina - chijea*– eta bestela ere ezagun ziren forma generikoak –cfr. Garibai B14 *Andra ederra, ese-an gerra*–, erreferente bakarreko izenak –cfr. RS 35 *Celangoa baysta amea alangoa oy da alabea* baina Mikol *de mi padre - aytaganic*–, baita pertsonifikazioak tarteko daudenean ere –cfr. RS 402 *Ardura, enoc yre gura*–. Arestiko testuinguruetan ez dago zertan disimilazioaren salbuespenik ikusi, ez baitu zertan artikuluko mugaturik egon.

4.5.1. Bizkaiko testuez

Bizkaiko testuetan sistematikotzat jo daiteke disimilazio-arauea, nahiz eta adibide gutxi batzuetan ez dagoen halakorik: hori dela eta, laburtu nahian, ez ditut hona ekarriko jaurerriko iturrietan aurkitutako adibideak, arruntena baita beroriek aurkitzea. Aldiz, ezohiko baitira, aipamena behar dute disimilaziorik ez dakarten kasuak. Bi multzotan bereizi ditut:

- (i) Alde batetik, arrazoi estralinguistikoen menpeko kasuak daude; alegia, ez erregelaren egiazko salbuespenak, ezpada idazleen jatorriak, eskuak edo asmoak baldintzatutako aldaerak.

Lehenik, errefrau eta bertso-lanetan silaba-kopurua eta errima gorde beharrak eragindakoak daude: *Bertso bizkaitarrak* (1688) sortako 19 *Viscayaren defenza* pasartean *defensea* zuzendu zuen Mitxelenak mendebaleko euskararen gramatikak eskatzen duenari jarraikiz, baina puntuaren ikuspegitik hobeki doakio -a (Lakarra, 1984, 129. or.). Bigarrenik, kopiagilearen eskuaren eragina ikus daiteke: *Bertso bizkaitarrak* sortaren kopiagileak testua *Gipuzkoartu* zuela aintzat hartu behar da, eta badirudi Zubiaren dotrinako zenbait salbuespen ere kopiagilearen eskuari egoztekoak direla –cfr. 424 P. *Ez jauna, ezpada bere arima*–. Hirugarrenik, gogoan izan behar da mendebaleko testuetan agertzen diren material guztietan ez dela zertan Bizkaiko euskara agertu. Horren adibide dira hiztegiak eta errefrau-bildumak: cfr. RS 25 *Arloteari emayoc ar[r]auça, escatuco dyc zoça*, non disimilaziorik gabeko *arrautzak* ez ezik, adizkiek ere Bizkaiaz kanpoko jatorria iradokitzen baitute (Zuloaga, 2020, 493. or., 401. oh.).

- (ii) Beste alde batetik, badaude arrazoi argirik gabeko kasu gutxi batzuk, salbuespentzat jo daitezkeenak. Askotan mailegu gordinetan agertzen direla eta, pentsa liteke maileguak zeuden-zeudenean testuratu zirela, baina azalbidea hankamotza da, testuetako beste pasarte batzuetan disimilazio eta guzti agertzen baitira berba berak. Kapanagaren dotrinan, esaterako, arrunt dira *esperanzea, esperanceac*

edo *esperançeagaz* disimilaziodunak, baina zerrenda batean disimilaziorik gabe agertzen da berba berori: 16 *Virtute theologalac dira yru. 1. Fedea. 2. Da esperança. 3 Da charidadea.*

Hiztegietakako euskal ordain batzuek ere zalantza eragiten dute. Hiztegi zaharretan euskal hitzak mugatzailez ematea da joera nagusia, baina Manterolak (2015, 373. or.) salbuespen-sorta bat bildu zuen Ibarguen-Cachopín kronikan eta Landucciren lanean.

XVI.-XVIII. mendeetako testuetan *-aen* hiatoa dute forma batzuek genitibo singularrean, hala nola Zumarragaren 13-14 *çure alabaen ese jauxioRi* eta Kapanagaren 55 *Elexa santaen mandamentuac* eta 60 *ama elexa santaen sacramentuac* pasarteek. Castañosek (1957, 63. or.) mugagabearekiko analogikotzat jo zituen halakoak behin-behinean, baina Manterolak (2015, 301. or.) eginiko proposamenaren argitan genitibo pluralean hizkera batzuetan hedatzen ari zen marka berriarekiko analogiaz ere sor zitezkeen²⁴.

4.5.2. Gipuzkoako testuez

Gipuzkoako testu zaharrenen artean *Miserere* arkaikoak baditu disimilazioaren adibideak: 9 *nire culpea* eta 92 *Bis gloria aytearequin semearençat*. *Miserere*ko forma disimilaziodunak hizpide zituela, bi horiez gaindiko salbuespenak aipatu zituen Manterolak (2015, 254. or. eta 401. oh.): jatorriz *-ia* amaiera duten berbak eta 66. eta 69. bertso-lerroetako *altura*. *-ia* duten formez aurretik (§ 4.2.1) aritu naiz, baina ez da harrigarria halakorik ez agertzea. 66. lerroko *alturari* dagokionez, Manterolak berak iradokitako *altu + -ra* irakurketak azal lezake disimilaziorik eza. 69. lerrokoak bestelako azalpena du: Akesolok (1982) transkribatutako *alturaren* ordeztan *altara* dio eskuizkribuak (69 *Çure altara santuaren*), non, bide batez, *-e* → *-a* berranalisi dagoen.

Zuazorekin (2006, 1007. or.) bat, Deba ibar osoko testu zaharretarik da arauko disimilazioa –§ 8.1 eranskina–, eta oso bakanak dira salbuespenak eta azalpen argirik gabeko adibideak: Debako seroraren gutunean 5 *daducat espera[n]cea* dago, baina 1 *bida[l]du cjan cartaren herrepustaric* ere bai: disimilaziorik eza azaltzeko objektu-pozizioan pentsa liteke, baina erlatiboazko egiturak determinatzailea eskatzen du. Iru-re elgoibartarraren 5 *Eztet atribuicen dala burlea* eta 6 *içan çan aren culpea* daude, baina 5 *esperançagaz nago consoladuric* pasartean salbuespena ikus liteke; aitzitik, instrumentalaren eta soziatiboaren artean lehenengoaren aldeko sinkretismoa gertatu delakoan nago, eta forma mugagabea dela; alegia, *esperantzaz nago kontsolaturik* ‘esperantzak kontsolatzen nau’ irakurri behar dela.

Garibairen erretrauetan zalantza egin daiteke A7 *Ginda gozo dala min da –la guinda* itzulpenarekin– eta B41 *Guinda goço dala, min da* erretrauetan disimilaziorik ez dagoela eta, baina erretrauak mendebal zabalaz kanpokoak izan litezke.

24 Beharbada aurrekoekin batera sailkatu behar da RS 44 *Loyçaen ganeco leya, euria*.

Testu modernoagoen artean, Etxebarriak (2007) argitaratutako 1708ko sermoi batean gorabehera gehiago daude²⁵. Disimilazioa arrunta da, baina zenbait pasarte arazotsuak dira; esate baterako, 290-316 lerroen artean seme-alabak dira mintzagai, batzuetan pluralean eta beste batzuetan singularrean, eta ez dut argi 302-304 *seme edo alabagaitiq etorten vajate veren echeetara pesadumbre edo desgraciaren bat* edo 307-309 *noq dauca culpea desgracia edo pesadumbreorrena, zueq ala zuen semeaq edo alabaq* bezalako esaldietan singularra edo plurala dagoen. Lehenengoa dela eta, motibatibo-markako -gk singularrean alde egiten du, ahoskabea ageri baita pluraleran: 13 *andiac qaiti*, 130 *pecatuaacaiti*²⁶; horrenbestez, disimilazioaren beste salbuespen bat legoke esaldi horretan. Bigarrenari dagokionez, disimilazioa ez betetzeak eta berez -aak sistematiko ez izateak pluralaren alde eginarazten didate. Azkenik, 100 *alegriaaq peneaaquin* forman espero ez den testuinguru batean ageri da disimilazioa: soziatibo plural baten aurretik, hitza *penea* balitz bezala. Testu guztiko adibide bakarra dela eta 170 *pena vagariq* zein besteak beste 119 *penaq* & 125 *penea* arrunt direla eta, akatsa delakoan eta testuak *peneaquin* beharko lukeelakoan nago.

Berebat, Bergarako udal-agiri batean (Zumalde, 1986) disimilazioa agertzen da, baina ez dirudi hizkera Bergarakoa denik (Zuazo, 2006, 1006. or.).

Urolako testuetan –§ 8.2 eranskina– XVIII. mendean daude disimilazioaren erabilerrari lotutako gorabehera handienak, batez ere Larramendiren lanen eta literatur gipuzkeraren eraginez. Disimilazioa bazela zalantzarik gabea da Azkoitiko kopleto (1566), *Sumario breveko* (1614) eta *Grand toureko* (1772) adibideen argitan, nahiz eta *Sumario brevean* badauden azalpen zaileko zenbait salbuespen, transkripzio-akatsak ez badira: izenaren berezitasunean pentsa liteke 5 *Ama Birjiñarekin ta berekin* eta 7 *Ama Birjiñaren letaia* azaltzeko –halere, 12 *Birjiñeagana* ere badakar–, baina 24 *egin begie konzienziako examiña* eta 77 *euren kapilla bizitazeaz* adibideetan izenlagunak eta edutezko izenordainak artikulua erabilera erraztu behar zuten. Dena den, mende baten buruan Larramendik emandako zeharkako azalpenak argigarri dira Azpeitiko euskarari dagokionez:

En Azpeitia *ondo diala, bici ondo*, y las vecindades, y también *barruan, barruna, eman eguidazu, esan eguidazu*, por *indazu, emadazu, esadazu*; aunque en Azpeitia y Tolosa se entienden bien los diversos modos de hablar, también *aitea, amea, damea, señora*, por *aita, ama, dama, señora* (1882/1754, 269. or.).

Urolako testuen artean arreta ematen du Alzaga azpeitiarraren gutunetan (1740) disimilaziorik ez egoteak: 2-27 *Mila cariño damari*, 1-4 *lizenziadu on aren erioza*, 1-4 *aren gurazoac daucaen pena*, 1-23 & 2-32 *Zure arreba*. Egoera horren aurrean are harriagoa da lehenengo gutuneko 1-13 *azucra* ‘azukre’ aldaera. Egilea handikia zela

25 Etxebarriaren (2007) edizioko adibide batzuk eskuizkribuan egiaztatzean ezustekoa hartu dut, egiazki transkripzio-akatsak zirelako. Esate baterako, 407-410 *Au da, acaso, gurasoaq emon veat dabeen exemploa ta doctrina* esaldian *doctrinea* ezarri behar da.

26 Motibatiboa dela eta, 232 *zelan desterraturiq gagozan gueure culpaagaiti* esaldiko *culpaagaiti* ere akatsa da; *culpaagaiti* ezarri behar da.

eta, pentsa liteke hizkuntza-hautuak egin zitzaizkeela, baina bere testuetako zenbait ezaugarri –hitzen banaketa, sistematikotasun grafikorik eza... (cfr. Zuloaga, 2017a)– hurbilago daude jende iletratuaren testuetakoetatik, idazle jantzienetatik baino.

Pentsa liteke disimilazio bakar bat ere ez agertzeak ezaugarriaren hedadura geografikoarekin izan lezakeela lotura: Alzagaren etxea ez zegoen Azpeitia hirigunean bertan, ezpada hegoalderago, Urrestillara bideko Elosiaga auzoan, eta baliteke disimilazioa eremu hartara iritsi gabea izatea²⁷; aitzitik, azalpena ez da betea, disimilazioa inguru hartan ere lekukotu baita gerora.

1740ko gutuneria Alzaga familiaren zerbitzari eta ondasunen administratzaile Ignazio Bertizek idatzitakoak osatzen du. Haren gutun laburrak aurreko biek baino kutsu landuagoa du eta amaieran 20 *Domequea* dakar, nahiz eta 3-1/2 *Rezevitu det berorren carta* ere badakarren. Zerbitzaria Zumaian bizi zen, baina ez dago haren jaiolekuari buruzko informaziorik (Madariaga, Azpiazu & Elortza, 2009, 10-11. or.).

Altunak (1995b) editatutako *Loiolako dotrinan* indar betea du disimilazioak. Egilea ezezaguna da, baina hizkera Urolakora hurbiltzen da (Altuna, 1995a, § 0.2.2). Disimilazioari dagokionez, adibide ugari daude eta salbuespen bakanak izan *beriotza* berbari lotuak²⁸, izan erreferente bakarreko izenetakoak. Halaber, Seguroiak (2005) aurkitutako eta dirudienez Loiola aldekotzat jo beharreko XVIII. mendeko sermoi argitaragabe batzuetan disimilaziodunak daude, nahiz eta sistematiko ez izan.

Goierriko testu zaharrenak –§ 8.3. eranskina– Deba eta Urola aldekoak baino berriagoak dira: 1705eko Gabon-kanta da zaharrena, eta hizpide dudan erregela betetzen da bete zitekeen kasu bakarrean: 30 *lastoz debana cozneá*.

Testu luzeagoi helduta, Otxoa Arinek Ordiziako euskara zerabilela azaldu zuen, baina kasu honetan ere testuko hizkera landua da. Disimilazioari dagokionez, gehiengutan ez da betetzen, nahiz eta aldaera disimilaziodunak tarteka agertzen diren. Egoera, aldiz, oso bestelakoa da Zegamako 1741eko dotrinan: disimilazioak ugari eta arrunt dira, eta salbuespen gehienak azpi-izenburuetako *Doctrina christiana* izenean daude.

Nire ustez, disimilazioaren isoglosaren gorabeherekin lotu behar dira testuetako gorabeherak, eta horren alde egiten du egun ere Ordizian dagoen polimorfismoak: «Bilakaera hau emankorra da Ordiziako euskarán, baina ez Goierriko beste herri batzuetan bezain sistematikoa. Horregatik, hitz asko bi modutara agertzen dira, alegia, hiatorekin eta hiatorik gabe» (Garmendia & Etxabe, 2004, 54. or.). Zegamako euskarán, aldiz, indar betea du (Arin & Arruabarrena, 1989, 30-31. or.; Azurmendi, 1996, 68. or., 1998, 30. or.).

27 Lehen begi-kolpean pentsa liteke ideia horren aurka egiten duela arestian aipatutako 1-13 *azucra* aldaerak, *-e* → *-a* berranalisisa duela interpreta bailiteke; aitzitik, *azukar* > *azukra* metatesia gertatu delakoan nago –cfr. lat. *tercu* > *terko* baina *treko* & *treku* eta gazt. *turco* > *turko* baina *truko* & *truku* (Egurtzegi, 2011, 26. or.)–.

28 Oinarria (*h*)eriotz aldaera bada, ez dago salbuespenik hitz horretan.

4.5.3. Ezaugarriaren muga Gipuzkoan²⁹

Errezilgo egungo hiztun batzuek forma disimilaziodunak erabili arren, ez dut adibiderik aurkitu Maria Artzallus errezildarrak 1622an idatzitako gutunetan. Perpaus predikatiboetan, existentzialetan eta objektu-posizioan dauden forma batzuetan ez da zertan mugatzailea espero (cfr. 1-3/4 *Monja da estadu andiena*, 1-1 *Carta bidaldu niçunnean*, 3-2/3 *Nic esan diot çuc monja nay deçula*, 3-11 *Esan dit gaztiga deguiçudala nayztebala monja çeran*, 3-11 *Esan dit gaztiga deguiçudala nayztebala monja çeran*), ezta erreferente bakarreko izenetan ere (2-2/3 *Mesede eguin digue igaroçen dotoreac ta aytac ta arrebac*, *guciac modu onecoac*, 3-7/8 *erregen alaba, al baleu, edoçeynec nay leuqueala*); aitzitik, hauen sintaxiak mugatzailea eskatzen du 1-1 *Çure bentura bada mendicuaquin ezconçea*, 2-5 *Çure carta rrecibidu çebala*, 3-8 *Esan dit çuc deçula berac culpa*.

Donostia dela eta, ez dirudi disimilazioa egungo hiriburura iritsi zenik, ez baitut adibiderik aurkitu ez Lubietaren hiztegian (1728), ez Peperen eta Josefaren arteko gutunerian (1761). Donostiatik hur, halere, aipua behar dute Lasarteko 1716ko bertsoek, gainerako (materialen) argitan espero ez zen disimilazioa baitute: 6 *esquadrian ypini senduan* –inesibo singularrean, gainera–, 14 *non ote da mesorquillea* eta 31-32 *lendabisico berbea*. Lasarteko bertsoez denaz bezainbatean, esango nuke egilea ez zela Lasartekoa edo beste leku bateko hizkera-eredua baliatu zuela, *berbea* formak morfologia ez ezik, *berba* hitzaren beraren hedadura ere ukitzen duelako (OEH, s. v. *berba*). Aurreko aldaerei 29 *bere chuparen besoac* –ez *chupearen*– kontrajartzen zaie.

Gipuzkoako ipar-ekialdeko idazle eta testuen artean disimilazio bat ikusi dut: Isastiren 52 *Illunbeco jostea, arguitaco lotsea*³⁰. Errimaz haragoko bi azalpen izan ditake:

- (i) Errefraua disimilazioa arrunt zen Gipuzkoako eremuren batean jaso izana.
- (ii) Isastiren errefrauetan bi geruza kronologikotako materialak nahastea; hots, *aa* gorde dutenena eta *ea* disimilaziodunena.

Gainerako adibideetan *aa* eta *a* daude bilduma berean: 12 *Balizco olaac, burnia guichi* eta 67 *Olaa olaguizonenzat, eta barca barca maisuarenzat*, non olaaren ordaintzat *la ferrería* ematen baita –*vs* mendebaleko RS 15 *Balizco oleac burdiaric* ez eta Garibai A36 eta B30 *Valizco oleac, burniaric egin eçtaroa*–, 20 *Cartari carta, eta burniari dirua*, 30 *Eliza ceguienac aldarea, aldarea ceguienac abadea*. Bestela, Isastiren *Salveak* ez dakar disimilaziorik, eta Irun eta Hondarribiako XVIII.-XIX. mendeetako testuek ere ez.

29 Begiratu Gipuzkoako erdi-ekialdean aurkitutako adibide bakanak § 8.4. eranskinean.

30 Reguerok (2019, 188. or.) *lotsa* bihurturik eman du, puntuaren eta TAVen aurka; ik. 53. oin-oharra.

Tolosa aldeko eta Tolosatik eskuin dauden herrietako testu zaharretan ere ez dago disimilaziorik ez Elduaingo 1619ko ziri-bertsoetan, ez Berastegiko 1763ko errezetan.

Disimilazio morfonologikoaren mugak direla eta, Mitxelenak (FHV, 94. or.) fenomenoaren hedadura zabalagoa isla lezaketen bi forma aipatu zituen, *azkuria* eta *minberia*, biak ere Erreenteriakoak. Halaber, Euskal Herriko erdialdeko aldaera lexiko batzuek zalantza eragin dezakete, ez dagoelako argi zeren ondorio diren; adibidez, *ikara* & *ikare* bikotea dago Nafarroako zenbait hizkeratan. Bestalde, aintzat hartzekoa da *-tza* & *-tze* aldaeren isoglosek, hizkera batzuetan berranalisi morfologikoaren ondorioz *a* organikoa galtzen duten hitzek eta garai ezberdinetako maileguk nahasteak eragin ohi dituztela; *cfr. bizitza* & *bizitze*, *heriotza* & *heriotze* & *heriotz*; *arnasa* & *arnase* & *arnas*; *kartzela* & *kartzele* & *kartzel*; *kutzara* & *kutzare*; *ostiral* & *ostirale*, etab. Horiez gain, batzuetan testuingurua ez da lagungarri mugatzailea edo aditz-izenaren atzizkia dagoen argitzeko: *bizitzea* edo *ezkontzea* lakoez ari naiz.

Horien argitan eta aintzat hartuta Erreenteriako zein Nafarroako iparraldeko egungo euskaran ez dagoela disimilaziorik, pentsa liteke era horretako adibide bakanak –eta are Isastiren *lotsea* eta aurreko paragrafoko zenbait kasu– disimilazioak inoiz izandako hedadura zabalagoaren arrastoak direla³¹; aitzitik, azalpena bestelakoa ere izan daiteke: Manterolak (2015, 257. or., 308. oh.) *hamaikean* lako formak azaltzeko eginiko proposamenaren arabera, lehenbizi *azkura* → **azkur* berranalisisa gerta zitekeen, eta ondoren *-e* paragogikoa gehituta **azkur* → *azkure*. Hartara, ez litzateke zertan disimilazioak galdutako lurralderik irudikatu.

4.5.4. Arabako ekialdeko eta araberaz idatzitako jatorri ezezaguneko testuak

Arabako erdi-mendebaleko testuetan disimilazioa betetzea arau bada ere, ekialdeko testuetan disimilaziorik gabeko kasuak tartekatzen dira. Gamizen olerkietan sistematikotzat jo daiteke erregelak, baina Albenizengan (1778) argiago ikusten dira zenbait salbuespen. Adibide garbiena 172 *neure arima eta neure viciza* da, izenlagunaren ondotik, baina honako bokatibo hauetan ere soiltzea egotea ez litzateke guztiz baztertu behar, beste bokatibo batzuetan mugatzailea erabili baitzuen Albenizek³²: 168 *Virginia santissima, biar dut*, 168 *Ama Virginia santissima, afligiduric dauzen consuelo eta becatari guztien amparoa!*, 170 *O Jesuchristo, neure viciza!*

31 Gipuzkoako *gera* eta *zera* aldaerak azaltzeko analogiara eta berranalisisira jo izan da: «**gara-enlla* > *gare(nlla)*, and through vowel metathesis > *gera*, probably favored by the form *dira*» (Ariztimuño, 2013, 419. or.). Lakarrak aipatu didanez, prozesu bertsua proposa liteke *a + a > ea* oinarri hartuta. Horren arabera, nabarmen zabalagoa zitekeen adizkietako *a + a > ea* disimilazioaren eremua, baina proposamenak arazo kronologikoa du: testuetan ez dago disimilaziorik Deba ibarretik eskuin, eta han ere bakanak dira adibideak (Zuloaga, 2020, § 4.4.4.3). Hartara, pentsatu beharko litzateke XV.-XVI. mendeak baino lehen hedatua zegoen disimilazio fonetikoak galdu zela Gipuzkoan, egoera zaharragoaren arrastoa utziz *gera* eta *zera* adizkietan.

32 *Cfr. 167 izan zadiz neuretzat, Jesus neurea! Ea neure jauna eta Jaungoicoa, ya eldu da orduba.*

Jatorri ezezaguneko testuen artean, Portalen hizkera araberari lotu izan zaio –begiratu, halere, Aldairen (2012) bestelako proposamena eta Ulibarriren (2011, § *Post scriptum*) eta Urgellen (2020) erantzunak–, eta testua mendebal eta erdialde linguistikoaren artean kokatzen dela agerikoa da disimilazioa aztertzean; izan ere, disimilazioaren adibideekin batera (29 *Probeen aytea da*, 35-36 *Essayas propheteac / ascotan desseataua*) salbuespenak agertzen dira soziatibo eta genitiboetan: 75 *pobreçea penarequin*; 21 *Eta çure arimarençat*, 62 *Virginaen choruan*³³. Bertso-lerrootan forma disimilazioduna eta disimilaziorik gabea agertzen dira jarraian: 75-76 *pobreçea penarequin / gosea eta egarria*.

Portalen lana aingura-testutzat erabilita inguru bertsuak kokatu zituen Ulibarririk (2011) Sevillako 1611ko bertsoak, eta horietan sistematikoa da disimilazioa.

4.5.5. Idazle ikasiak eta literatur gipuzkeraren jarraitzaileak

XVIII. mendean geroztik argia da *literatur gipuzkeraren* eragina Gipuzkoan zein Hego Euskal Herriko beste hainbat eremutan (Urgell, 2018, 549. or.). Larramendiren lanek eta hari jarraika aritu ziren idazleek eredu bihurtu zuten Beterri aldeko euskara Lehenengo Euskara Modernoan. Halaber, aintzat hartu behar da garai hartan arian-arian hedatu zela kontzientzia eta ezagutza linguistiko zabalagoa, eta are markatuagoa dela idazle ikasi(ago)en eta tokiko hizkeretatik hur(rago) aritu zirenen arteko aldea: Peñafloredaren testuetako eta *Grand tour* laneko hizkerak erkatzea besterik ez dago (*cf.* Zuloaga, 2020, 652. or.).

Obra zabala ekoitzi arren, gutxi dira Larramendiren euskarazko testuak: ehun bat orrialdetan bildu zituzten Altunak eta Lakarrak (1990), eta horietako bitan aurkitu ditut adibideak: Gandarari igorritako gutunean eta Azkoitiko sermoian (1737).

Azkoitiko sermoia dela eta (Lakarra, 1985), interesgarri da ikustea nola lerratu zuen Larramendik bere hizkera Azkoitikora zenbait ezaugarritan (Altuna & Lakarra, 1990, 45. or., 3. oh.). 1737ko sermoian disimilaziorik gabeko formak dira nagusi, baina disimilaziodunak ere badaude: hemezortzi aurkitu ditut, eta aipatzekoa da gehienbat forma femeninoetan (eta ugarien *santa* hitzari loturik) agertzen direla, hori markatu nahi izan balu bezala –§ 8.5 eranskina–.

Gandarari igorritako gutunean antzekoa da egoera: disimilaziorik gabeko aldaerak dira erabat nagusi, baina *euzquerearen* –nahiz eta beherago *eusqueraren* erabili– eta *verbeagaz* ere badaude, bai eta *agura* ‘agure’ ere, aurreko lerroan *agure* erabili arren (Altuna & Lakarra, 1990, 40. or., 11. oh.).

HHari dagokionez, hiztegia begiratzearekin batera erraz ikusten da Larramendik ez zituela baztertu aldaera dialektalak: Urgellek (2001, 170. or.) dioenez, halako

33 Analogikotzat jo liteke azken adibide hori; begiratu § 4.5.1. atala.

formak jaso izana egilearen euskararen irekitasunaren ondorio da³⁴. Urgelli (2001, 167. or.) berari jarraikiz, lehenengo bulkada da hiztegiko aldaera disimilaziodunak Loiolaldeko hizkerari egoztea, are gehiago aintzat hartuta galdeketa gehienak 1734-1744 artean egin zituela Larramendik: «bistan da galdeketa-lekurik errazenak inguruetako herriak izan zitezkeela, atera eta oinez-edo egin zitzakeenak» (Urgell, 2000, 927).

HHko materialetan hiatoen bilakabideari lotutako bost gertakari bereizi zituen Urgellek (2001, 167. or. eta hurrengoak): i) Agerraldi guztietan (sarritan bakarrean) *-ea* duten hitzak; ii) Agerraldi berean bata bestearen ondoan bi formak dauzkatena, nahiz eta, bestetan agertzeraz, normalean *-a* forma erabiltzen duen; iii) Agerraldiren batean bakarrik *-ea* dutena; iv) Agerraldiren batean bakarrik *-a* dutena; eta v) Berreraiketa analogikoak.

Larramendiren lanetan legez, bikoiztasuna agertzen da Arakistainen lanetan. Alde batetik, *Eranskinean* eskuzabal jokatu zuen: Arakistainek emandako azalpenek berrmalekua ematen dute baieztatzeko hitz eta aldaera batzuk bere sorterrikoak zirela (cfr. Ondarra & Unzueta, 1997, 287. eta 294. or.). Bestalde, bere sorkuntza-lanetan Beterriko euskarari begiratu zion, zurrin.

Arakistainek Gipuzkoakotzat markatutako hitzen artean ugarik dute disimilazioa, baina disimilaziorik gabeak ez dira gutxi eta zalantzazko formak ere badaude. Gipuzkoakotzat markatutako formak dira interesgarrienak hemen, eta nahasteak eragin ditzaketenak eta berranalisiak albo batera utzita, hiru multzo nagusi bereiz daitezke: (i) *-ea* besterik ez dutena; (ii) *-a* eta *-ea* dituztenak; (iii) *-a* besterik ez dutena –§ 8.6 eranskina–.

Ez dago jakiterik (i) eta (ii) multzoetako hitz guztiak Arakistainen sorterrikoak diren, Gipuzkoa erdialderagokoak eta hegoalderagokoak ere izan baitzitezkeen; dena den, nabarmentzekoa da Arakistainek horiei lekua egin izana, Gipuzkoan gutxienez *El imposible vencidoaz* geroztik bultzatutako hizkera-eredu landua beste bat izanik. (iii). atalekoei dagokienez, Gipuzkoako kostaldeko, Beterriko nahiz Tolosaldeko formak izan zitezkeen –sail horretako hitz ugari Gipuzkoakotzat eta Nafarroakotzat ematen dira zerrendan–, baina ez litzateke baztertu behar Arakistainek disimilazioa ostendu izana.

Aldazabal debarrak Beterriko euskarara begira idatzi zuen Itziariko Andra Mariaren omenezko bederatzaurrena (1768), disimilaziorik gabe; alabaina, Aldazabal (1767) lanean jasotako koplak herrikoiak badakar: 17 *guerrian ere ezpatea* dio.

34 «Azken honek [*a + a > ea* erregelak] hiztegi lanetan gehien aritu zen urteetako inguruetatik datorrelako itxura osoa dauka: Loiolako inguruetatik eta, zehazkiago, Azpeitialeko azpieuskalkitik» (Urgell, 2001, 180. or.). Bestalde: «Gainera, Loiola bi euskalkien arteko ia mugan egonik, nago ez ote den RSren zati galduaren eragina larregi baloratu, Larramendik bere bizilekutik oso gertu entzun zezakeen hizkera baten kaltetan» (Urgell, 2002, 38. or.).

Azkoitia hizpide hartuta, berehala datoz gogora Muniberen lanak. Kultura-gizon ilustratua zen Peñafloidako kondea, Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko sortzaileetako bat, eta *El borracho burlado* aztertuta erraz ikusten da eredu landu supradialektala erabili zuela: testuak ez du disimilaziorik. Halaber, landu-kutsua darie *Gabonsariac* laneko testuei, baina sarreran eta azpi-izenburuan ageri da disimilaziodun bakanik: 172 *Soñua edo koplea*, 173 *Tonadillea*.

Oikia aldean ez dago disimilaziorik ez egungo euskarari, ez testu zaharretan; ez Etxabe oikiarraren *Ave Marian*, ez Oikiako dotrina berankorrangoan oro har, nahiz eta egileari –eskoriatarra zen sortzez (Seguro, 2013)– *3 bedecateas zera zu* formak ihes egin bide zion, behin.

4.6. Disimilazioaren sorlekuaz: Gasteiz

Azken urteotan hainbatetan proposatu da disimilazioa Gasteiztik edo Arabako lautadatik hedatu zela (Urgell & Lakarra, 2008; Zuazo, 2010, 2012, 2014, 2019)³⁵. Halere, González de Viñasprek zalantzak agertu ditu:

La primera mención de Gasteiz data del año 1025, en el documento de la Rreja de San Millán, como una aldea más de las que conformaban la merindad de *Malizhaeza*. Pagaba tres rejas a modo de impuesto, lo que permite calcular su población, gracias al documento apócrifo del conde Fernán González de Castilla [...] Concluyó que la Álava representada en la Rreja tendría unas 4.280 casas o fuegos y contaría con alrededor de 21.000 habitantes. De todos esos corresponderían a Gasteiz 30 fuegos (un 0,70 % del total de Álava), y contaría con 150 habitantes (el 0,71 % del total). Después, Gasteiz siguió siendo una aldea hasta que recibió el fuero y se constituyó en villa el año 1181, diecinueve años antes de ser tomada por las fuerzas castellanas. Por tanto, no tenía una población con masa crítica suficiente para ser, por sí sola, un foco de innovación e irradiación dialectal (González de Viñaspre, 2011, xxxiii. or.).

Aurreko ikuspegia ulergarria da, baina ez dut uste nahikoa denik Gasteiz foku izan zitekeela ukatzeko, disimilazioa Gasteiz aldeko euskarari loturik irudikatzeak ez baitakar ezaugarriak bat-batean hedatu behar zuenik gerora erabili den eremu guztietara. Berrikuntzek denbora-tarte bat behar izaten dute hiztun hartzailegaien artean arrakasta izateko –eta hiztun hartzaileek bermatzen dute difusioaren arrakasta– eta denbora

35 Bizkaiko euskararen zenbait ezaugarri Arabatikoak zirelako ideia ez da berria: «Sin embargo creería que la relación entre el *euskera* vizcaíno y lo que fue el *euskera* alavés habría que plantearla a la inversa. Para esto hay que tener como presupuesto la época en que la lengua vasca llegó a su mayor densidad en el actual territorio alavés, o por lo menos cuando se hablaba por todo su centro geográfico... Según esto soy del parecer que el vascuence alavés no era vizcaíno sino que cuando el *euskera* prevalecía en Álava el *bizkayera* pertenecía al *euskera* alavés. Estimo que, al revés de la situación actual, Álava resultaba ser entonces más centro que periferia, y zona probablemente de mayor densidad demográfica, etc. [...] la máxima expansión del vasco configuraba una situación lingüística que suponía como núcleo central, por el occidente de Euskalerría, a la Llanada alavesa irradiando hacia la Rioja y Bureba por el sur, hacia Lausa y Mena por el Oeste y hacia Vizcaya y sus colaterales de la cuenta del Deva y Encartaciones por el Norte» (Sasia, 1976, 133-134. or.).

hori erabat ezberdina izan daiteke, ezaugarria zein den. Disimilazio morfonologikoa Gasteiz aldetik hedatu zela pentsatzea ezaugarriaren hedadura azaltzeko proposamen errazena iruditzen zait, aintzat harturik berrikuntza Arabako lurralde mugakideetan gertatu dela eta lurralde mugakide horietarako guztietarako sarbide geografiko erraza dagoela Arabako lautadatik abiatuta: «A circular configuration around a town, for example, is ascribed to borrowing from that town, due to the prestige of the city, and to contact between its citizens and the inhabitants of surrounding villages» (Gerritsen & Van Hout, 2006, 2288. or.).

Azkarate & Solaun (2009) artikuluari jarraikiz sakondu zuen Zuazok arestian aipatutako proposamenean, eta lan hori irakurrita argi dago 1181ean hiribildu gisa fundatu baino lehen ere gune garrantzitsua zela Gasteiz bai kokagune estrategikoan dagoelako, bai VII.-VIII. mendez geroztik etengabe populatutako bizilekua izan delako, bai industria-lanetan agertutako materialek hala erakusten dutelako (Azkarate & Solaun, 2009, 424-425. or.).

Hizkuntza-aldakortasunari buruzko azterlanetan behin baino gehiagotan errepikatu denez (Coseriu, 1973, 78. or.; Milroy & Milroy, 1985, 347. or.; Milroy, 1992, 169. or.; Philips, 2006, 125. or.), berritzea ez da aldatzea, eta aldatzea ez da hedatzea. Ogurak eta Wangek (2004, 152. or.) diotenez, urrunera hedatu baino lehen, berrikuntzak foku berritzailearen hurreko lurretan hedatu eta sendotu ohi dira, eta horrekin bat egin dute, adibidez, Hovarthek & Hovarthek Ozeanian (1997, 2001, 2002) egindako ikerlanek: inora hedatu baino lehenago, berrikuntzak foku berritzailearen hurreko lurretan hedatu eta sendotu zirela erakusten dute. Horiek aintzat hartuta, beraz, baliteke urrunago zabaldu baino lehen disimilazio-erregela Gasteiz inguruetan (Arabako lautadan eta hurbileko eremuetan) hedatu eta egonkortu izana.

Aurreko ikuspegiak gainditu egingo luke González de Viñasprek ikusitako arazoa: ez da zertan pentsatu Gasteizko XI. mendeko ~150 bizilagunek ezer esporta zezaketenik zuzenean Bizkaira eta Gipuzkoara. Hala pentsatzeak egun geolinguistikian baliatzen den hirikako difusio-eredu hierarkikoa aplikatzea dakar, eta anakronismoa iruditzen zait X. mendeko difusio-prozesuak azaltzeko. Arabatik Bizkai-Gipuzkoetara zabal hedatu aurretik Araban bertan hedatu bide zen berrikuntza, demagun Gasteiztik hurreko eremuetara epidemikoki; hartara, zabalago hedatu aurretik handixkoa zitekeen disimilazioa zerabilen hiztun-komunitatea, ez beharbada ~21.000 arabarrek osatutakoa, baina 2.000, 5.000 edo 10.000 arabar hiztunek osatutako komunitate baten indar demolinguistikoa pentsatzea sinesgarriagoa egiten zait.

Kokagune eta hedadura geografikoari lotutako irizpideek ez ezik, ezaugarri linguistiko batzuen banaketak ere Gasteiz foku izatearen alde egiten du:

- (i) Hipererabileren adibide zahar guztiak agertzen dira Araban edo hurreko eremuetan.
- (ii) Lazarraga eskuizkribuko bilakabide batzuk eskusiboak dira, eta beste batzuk ez ditut beste inon aurkitu XIX. mendea baino lehen.

- (iii) Arabako euskara arkaikoan inon baino errazago gertatzen bide zen *-iea* < *-ia* + *a*, disimilazio-erregelak indar betea zuela erakutsiz³⁶.
- (iv) Arabako toponimian *-eta*, zehatzago, Gasteiz aldekoan– lekukotu dira inon baino lehenago eta ugariago *-agea* eta *-etea* aldaerak.

Esan bezala, arestiko fenomenoetako batzuk ez dira Arabako eskusiboak, baina Euskara Arkaikoan baino lehen horiek guztiak lurralde bakar batean edo horren ingurumarietan metatzea oso esanguratsua da. Ezaugarri baten adibide gehienak *eta*, *areago*, horri loturiko erabilera ez hain ohiko gehienak eremu jakin batean metatzeak islatzen du ezaugarriak eremu horretan aparteko indarra duela, eta hala gertatzen da Araban hemen aztertutako disimilazio morfonologikoarekin.

4.7. Ezaugarriaren difusioaz

4.7.1. Bidez bideko difusioa

Disimilazioaren difusio-eredua zein izan zen argitzeko datuak eta tresnak oso mugatuak dira. Izan ere, gutxi ezagutzen da aldaketa sortu bide zen garaiko mikroegitura sozialez eta aintzat hartu beharko liratekeen faktore geografiko, historiko, ekonomiko eta kulturalaz.

Arabako lautadatik beste eremu batzuetarako difusioaz aritzeko, uhinen teoria orokorregia da, azken emaitza irudikatzen baitu prozesua baino gehiago. Eskueran dagoen informazioarekin arreta bi alderditan jarri behar delakoan nago: alde batetik, zentzuzkoa iruditzen zait komunikazio-bide nagusien bidezko difusioa proposatzea, berrikuntzaren lehenengo difusiorako behintzat; beste alde batetik, XII.-XIII. mendez geroztik lurraldeak tinkotu eta (ber)egituratu zituzten hiribilduen sarea aintzat hartu behar delakoan nago, hierarkizazioa eragin baitzuen hiribilduen alde (Arizaga, 1994, 10. or.).

Difusioaren lehenengo garaietarako bat egiten dut Bergsek Erdi Aroko ingelesaren zenbait ezaugarriren banaketa azaltzeko proposatutako ikuspegiarekin:

Both phenomena did not spread in normal waves or in an axis that lies vertical to the road. Instead, they must have traveled along the road first and then, in a second step, into the neighboring countryside. Diachronically, such a process appears as a line first, and only later does it turn into waves and bubbles. Synchronically, however, at a later stage, we only see the area afflicted, and not how this state of affairs came to be (Bergs, 2006, 27. or.).

36 XIX. mendera etorrita eta adibide legez *-ii(j)a* duten berbak hartuta, egia da hala Frai Bartolomek nola Mogeldarrek *-iiaren* adibideak dituztela, baina erabilera ez da sistematikoa eta behin baino gehiagotan agertzen da zalantza (*cfr.* Altzibar, 1992, 446-447. or.). Altzibarrek berak biltzen dituen adibide gehienak *egia* hitzari dagozkio; ez dago halakorik amaieran *-ia* duten maileguetan. Bestalde, ez nago ziur *gustiija*, *errijjetan* zein *eguiizu* bezalako ale bakanak azaltzeko analogiatik kanpo jotzea ez ote den gehiegi.

Eredu horri *human thread* edo *giza hari* deitu zion Bergsek:

These 'human threads' represent the actual way(s) and path(s) of traveling speakers, i.e. carriers of certain linguistic features [...]. People had to spend the night somewhere; they had to get food and drink. They talked to people on the way. In other words, there must have been some sort of human thread that runs from one city to another, and it is not surprising that people may have picked up new linguistic forms, just like new fashions or viruses, from these travellers (Bergs, 2006, 22-23. or.).

Arabako bide nagusien sare zaharra zein modernoa aintzat hartuta eta ikuspegi zabal baliatuta, ez da zaila Gasteiz aldetik iparraldera zein ekialdera hedatzen diren bideak ikustea, eta berrikuntza linguistikoak bide horiek ibiltzen zituzten pertsonekin batera lekualdatzen irudikatzea, bai eta Arabatik iparraldera lekualdatutako biztanleriarekin ere (*cfr.* González de Viñaspre, 2011).

Arabako lautada eta Nafarroa lotzen dituen bide artezak berez iradokitzen du zein zen komunikaziorako bide errazena Gasteiztik ekialdera: erromatarrek sortutako eta historikoki etengabe ustiatutako *Ab Asturica Burdigalam* galtzada, zeinaren inguruan egituratzen baita Gasteiz/Barrundia/Dulantzi/Agurain/Asparrena aldeko biztanleria-sarea (Magallón, 1997, 212-213. or.).

Aurreko bideari loturik azal daiteke, hein batean behintzat, Gasteizko berrikuntzak Gipuzkoako hegoaldera hedatu izana; zehazki, erromatar galtzada zaharretik iparralderantz jotzen duten bide zaharrak hartu behar dira aintzat. Lehen begi-kolpean Aizkorri mendialdea oztopo orografikoa dela pentsa daiteke, baina azken urteetan egindako indusketa-lanek besterik erakutsi dute aurretik ere ezagutzen zen Lizarrate / San Adrián kobazulo natural landuaren eta Aizkorriko galtzadaren inguruaz. Erdi Aroan igarobide garrantzitsua izan zen, Arabako lautadaren eta Gipuzkoaren arteko –eta Gaztelaren eta Frantziaren arteko– lotunea izan baitzen; are gehiago, indusketa arkeologikoen 300 bat pertsona biltzeko ahalmena zuen ~XII. mendeko gaztelua ez ezik, defentsarako egiturak eta herrixka bat ere bazeudela erakutsi dute: bizitokiak gain, biltegiak, abereentzako tegiak, ostatua, baseliza zahar baten arrastoak eta hilerri bat azalarazi dituzte, besteak beste. Aizkorri, halaber, artzaintza-gune garrantzitsua izan da. Disimilazioa Goierri hegoaldean indartsuago egotea ez bide da kasualitatea, hegoaldea hurbilago baitago Aizkorritik eta Arabatik, eta hiltunen arteko interakzio-potentzialak –begiratu Hernández-Campoy (2001/1999, 283. or.)– erraz azal baitezake batasun linguistikoa.

Gipuzkoako mendebalean Aramaio ↔ Arrasate zein Barrundia/Ganboa/Landa ↔ Leintz ibarra bideetatik heda zitekeen berrikuntza orografiak markatutako haranetan gora Debaraino, tartean ezker-eskuin hedatuz, Oñati, Urretxu eta Zumarragarantz hegoaldean eta Itziar eta Lastur ingururantz iparraldean.

Azpeitia eta Azkoitia aldera berrikuntza eredu berari jarraikiz hedatu zela pentsa liteke: gogoratu behar da Arrasate ↔ Getaria bitarteko merkataritza-harremanak bideratzen laguntzeko sortu zela Azkoitia hiribildua, eta gizaldi hartan bertan fundatu zela

Azpeitia mugakidea. Inguru hartako dinamika sozioekonomiko lokalak eta supralokalak hobeto ezagutu beharko lirateke, dena den, segurtasun handiagoz berba egiteko: eremua zabala da, eta ikusi beharko litzateke nora begira bizi izan diren eta nondiko eragina bildu izan duten garairik garai azpeitiarrek, azkoitiarrek, erreizildarrek, zestoa-
rrek, getariarrek eta zumaiarrek, adibidez.

Arabatik Bizkairako ibilbidea ez da zaila: Pisoraca eta Flaviobriga Enkarterrin barena lotzen zituen erromatar galtzadaz gain, bi bide nagusi aipatu dituzte historialariek (Arizaga & Martínez, 2006, 43. or.). Alde batetik, hegoaldeko bidea, Nerbioi ibaiari jarraika antolatutakoa, Meseta eta Bilboko itsasadarra lotzeko bide nagusi izan dena. Bestalde, hego-ekialdeko sarbideak, Arratia eta Mañaria errekei jarraikiz eratutakoak.

Erdi Aroko merkataritza-harremanek, transhumantziek eta hiribilduen fundazioek bideok sendotu eta zabaldu zituzten: Balmaseda (1199) eta Lanestosa (1287) ondoren fundatutako lehenengo hiribilduak Bermeo (1236) eta Otxandio (1239-1254) izan ziren: bata kostaldean eta bestea jaurerriaren hegoaldean daude, eta badirudi itsasorako irtenbidea eta merkataritza-harremanak sendotu nahi izan zirela XII. mendean geroztik (González de Viñaspre, 2011, xxv. or.). Hain zuzen ere, merkataritza-bide horiek sendotzearekin eta antolatzearekin lotu izan da XIII.-XIV. mendeetako hiribilduen fundazioa, bai eta zenbait eremu babestu beharrenekin ere; begiratu Arizaga (1994, 15. or.), García Camino (2002, 61-78. or.), Quirós (2011, 420. or.) eta Echenique & Pato (2019, 189. or.).

Distantzia luzeko difusioarekin batera joera txikiagoak, mikrodiakalak, sortu bide ziren. Bergsek (2006, 27. or.) bidez bideko hedatze-eredua azaltzean bigarren mailakotzat jotako difusioaz ari naiz; hots, bide nagusiko dinamiken eraginpean bide nagusi horren inguruko eremu txikiagoetan gertatutakoaz. Maila horretako hedatzean tokiko hiztun-erkidegoek izaten dute eragina, eta erkidego txiki horiek erabakigarriak izan ohi dira berrikuntza hedatzeko edo ez hedatzeko. Horren argitan, beraz, bidez bideko hedatze-eredu nagusiarekin batera bide nagusi horien inguruan bizi ziren edo bide nagusi horiekin harremana zuten hiztun-erkidegoetara ere zabaldu bide zen berrikuntza, hurbiltasun-efektu hutsez.

4.7.2. *Harrera-gaiak*

Orain arte inor gutxi arduratu da disimilazioaren lurraldekako mugen artean dauden aldeak azaltzen saiatzeaz. Arabatik iparralderagoko eta ekialderagoko hizkeren dagokien, berrikuntza Arabatik zabaldu zela frogatzeko aipatu ohi dira eremu horiek, ustez behintzat errazago iritsi baitzitekeen berrikuntza bat Gipuzkoako Goierri-
ra, Burundara eta Ameskoara Arabatik, Bizkaitik baino. Aitzitik, agerikoa da eremu batzuetan beste batzuetan baino urrunago iritsi zela; zehazki, Bizkai osoko euskaran agertzen da.

Arabaren ondotik Bizkaian dago berrikuntza hedatuen; nire ustez, bien arteko harreman sarriagoak eta estuagoak azal lezake egoera hori, hein batean behintzat: Gasteiz bera ez dago egungo Bizkaia/Araba mugatik urrun, eta Arabako iparraldetik

hiru sarbide natural egoteak eta behetik gorako merkataritza-harremanek erraztu zituzten lurraldeen arteko harremanak. Bestalde, aurretik azaldutakoarekin bat, XII. mendeaz geroztik zenbait hiribildu fundatzeak eta bide-sareak hobeto egituratzeak eta sendotzeak zenbait eremutako egitura espaziala tinkotzea ekarri behar izan zuten, eta egoera berri horrek eragina izan behar izan zuen hizkuntza-ezaugarrien difusioan eta banaketan.

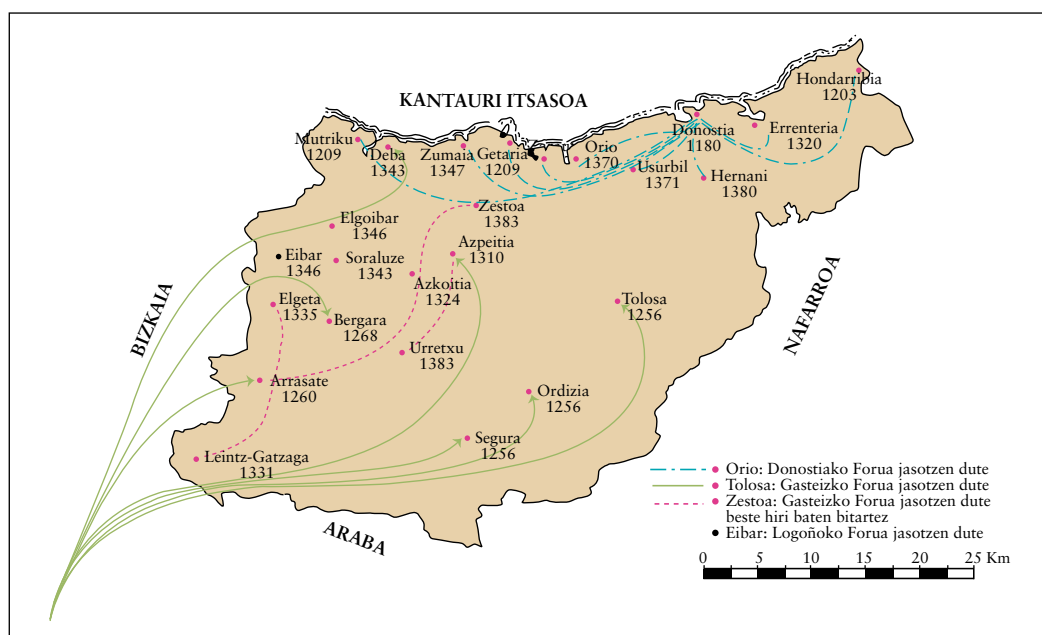
Nafarroa dela eta, arrazoi bat bururatzen zait berrikuntza Nafarroako mendebalean barnerago heda ez zedin, baina onomastek baieztatu edo ezeztatu beharko duten hipotesi hutsa da: disimilazio-erregela Gasteiztik eskuin hedatu zenean $aa > a$ bakuntzea hitz errotik kanpora –artikulua eransten den morfema-mugara– hedatuta egotea; alegia, Nafarroako mendebalean bakuntzea erroaz kanpo zaharragoa izatea disimilazio-erregela baino. Hala izatera, disimilazio-erregelak ez zukeen hedatzeko aukerarik izango³⁷.

Aurreko argudio linguistikoak Nafarroako eremu baterako balio lezake beharbada, baina ez dirudi Gipuzkoarako baliagarri denik; izan ere, berrikuntzak eremu zabala hartzen du Gipuzkoan, baina oso berandura arte aurki daitezke bokal bikoitzak probintzian: Isastiren erretrauz gain gogoratzeak dira XX. mende hasieran *Erizkizundi irukoitzean* Orendainen eta Itsasondon bildutakoak, eta mende beraren azken urteetan Zumaian, Getarian, Aian eta Zarauzko baserri-aldean (Hualde & Gaminde, 1997; Agirrebeña et al., 2017) jasotakoak.

Disimilazioaren hedadura azaltze aldera, arrazoi estralinguistikoetan ere pentsa liteke; zehazki, lurraldearen antolamenduaren eraginean, nahiz eta kasu honetan ere aierua den informazio ziurra baino gehiago: izan liteke Gipuzkoako barne-antolamenduak aukerarik eman ez izana berrikuntza gehiago heda zedin, hiribildu gehienak kostaldean eta Azpeitiatik eta Ordiziatik ezker daudelako edo Donostia (1180), Getaria (1209) eta Zarautz (1237) hiribildu zaharretako hiztunen erkidegoak berrikuntza ez onartzeko nortasun linguistiko nahikoa izan zutelako. Sorlekutik urrundu ahala higatu eta ihartu bide zen ezaugarria, arrunt denez, eta Bizkaiko barne-dinamikek bizkortu egin zuten, baina Gipuzkoakoek ez. Barne-dinamikak direla eta, Gipuzkoako hiribildu bakoitzak nondiko forua hartu zuen aztertzeak zer pentsatua ematen du, hirien arteko lotura juridiko-administratiboak irudikatzen dituzten gezi gehienak bat baitatoz lurraldearen barneko banaketa linguistikoekin.

37 Bokalko-soiltzea Iruñetik zabaldutako berrikuntza zaharren artean aipatu izan da (Zuazo, 2010, 167. or., 2019, 51. or.; Reguero, 2019, § 4.1.1.1), neolinguisten «hartzen duen eremua zabalagoa, zaharragoa da ezaugarria» hatsarrea mekanikoki aplikatu delako; alabaina, interpretazio okerra dela uste dut, besteak beste soiltzea arrunt delako hitz-erroan euskalki guztietan, difusio-fokurik behar ez duen bilakabide ezin arruntagoa delako eta ustezko foku berrizaitetik hur –Nafarroan bertan eta Gipuzkoa mugakidean– *aa* bikoitzak gorde dituzten hizkerak daudelako (Zuloaga, 2020, § 5.2.2.2.2).

1. irudia. Gipuzkoako hiribilduak eta bakoitzak jasotako forua (Arizaga, 1994, 13. or.).

5. MENDEBALEKO EUSKARA ZAHARRA

5.1. Disimilazio morfonologikoaren balio sailkatzaileaz

Disimilazio morfonologikoa bereiz landu behar da zatiketa eta banaketa dialektal zaharrez hitz egitean; izan ere, mendebalean eremu dialektal bat definitzeko baldintza guztiak betetzen ditu.

Aurreko atal eta azpi-ataletan ezaugarri batzuek eta bestetuek emandako azalpenen argitan, inork pentsa lezake $a + a > ea$ mendebaleko euskararen $-z$ ehatzago, MEZaren³⁸ ezaugarri definitzaile nagusizat jotzea atomistegia dela. Aitzitik, aldaera lexikoez edo hasperenaren galerak ez bezala, oso bestelako baldintzak betetzen ditu disimilazio morfonologikoak, aise betetzen baititu hizkuntzalaritza historiko-konparatistan eta dialektologian erabili ohi diren sailkapen-irizpideak (*cf.* Petit, 2007, § II; Camino, 2004, 2008b):

- (i) Berrikuntza positiboa da.
- (ii) Morfonologiaren esparruari dagokio, ez lexikoari, eta hizkuntza-egituran sakon errotua da.

38 Izendapenerako, Lakarrari (2014/2011) jarraitzen diot.

- (iii) Oso zaharra da, mendebaleko euskara ziurtasunez definitzeko erabil daitekeen zaharrenetarikoa.
- (iv) Lekukotasun zaharrenez harago, Erdi Aroaz geroztiko iturri garaikideetan ondo dokumentatua da.
- (v) Ondo ondoko eremuetan hedatu da.
- (vi) Hedadura zabalekoa da.
- (vii) Mendebaleko euskararen ezaugarri eskusiboa da.
- (viii) Ezaugarri bateratzailea da.
- (ix) Sistematikoa da: salbuespenak oso bakanak dira eta batez ere $aa > a$ arrunt den eremuetatik hur agertzen dira.
- (x) Ez du fidagarritasun-gorabeherarik eragiten.

5.2. MEZaren izaeraz

Disimilazio morfonologikoari garai bertuko beste ezaugarri batzuei baino garrantzi handiagoa emanda, Erdi Aroan *dialekto* zabal bat bereizten da Euskal Herriko mendebalean, MEZa, eta hauek liriteke hizkuntza-egoera horren ezaugarri nagusiak:

- (i) IX.-X. mendeaz geroztik sortu zen.
- (ii) Zenbait mendetako iraupena izan zuela dirudi, harik eta XIII.-XIV. mendeetan zatitzen hasi zen arte.
- (iii) Hedadura zabala zuen: Araba eta Bizkai osoak, Gipuzkoako eremu zabala³⁹, Nafarroako mendebaleko zenbait ibar, eta Errioxako eta Burgosko euskara hartzen zituen barne.
- (iv) Gasteiz aldean sortutako eta handik hedatutako berrikuntzek hezurramitzen zuten.

Ikuspegi horren arabera, dialekto zabal horretatik sortuak liriteke, nahiz eta ez denak garai berean, gerora *arabera*, *bizkaiera* eta *gipuzkera* deitu diren dialekto modernoak. Argi utzi behar da, beraz, MEZa urrun dagoela gerora *bizkaiera* zein *mendebaleko euskara* deitu denetik: garairik zaharrenean disimilazio morfonologikoa zen bereizgarri

39 Begiratu Urgell (2020) lana, MEZaren mugak Tolosaldera eta are Oriai ibaiaren ipar-ekialdera zabalteko lorratzak eta aukera aurkezten dituena.

nagusia, bokal sudurkariak arruntak ziren, ozen ondoren frikari ebakitzen ziren txistukariak, hasperena zegoen, bokal bikoitzek indar handiagoa zuten, txistukari apikari eta lepokariak bereizten ziren, $V_j(t)z > V_j(t)x$ palatalizazioak gertatu gabeak ziren, ez zegoen $e > i / \_V$ zein $o > u / \_V$ aldaketarik eta $-ijV$ zein $-ubV$ epentesirik, ezta beheko bokalaren asimilaziorik ere. Morfologiaz zerbait esatearren, ergatiboan $-ak$, datiboan $-ei$ edo $-ai$, soziatiboan $-gaz$, ablatiboan $-rean$, prospektiboan $-ko$ & $-go$ eta erakusle-sistema orokorra zudekeen, baina ez $*edutsi$ laguntzailerik, ez eta $eginen$ gramatikalizazio orokorturik eta dot aldaera nagusiturik ere. Aurreko zerrendak ez du, jakina, erabateko zehaztasun-nahirik eta gehiago da aldaketa linguistikoaren dinamikotasunaz eta ikuspegi pankronikoa are izendapenetan ere saihestu beharraz jabetzeko saioa.

Lan honetan disimilazio morfonologikoa izan dut aztergai nagusi, besteak beste dokumentazio ugari dagoelako eta berrikuntzaren bilakabidea ezohiko zehaztasunez azter daitekeelako. Horrek, halere, ez du esan nahi MEZaren ezaugarri bereizle bakarra disimilazioa zenik: morfologiaren esparruan beste ezaugarri batzuk ere aipatu izan dira (Zuazo, 2010, 2012, 2019; Aldai, 2014); aitzitik, horien banaketa diatopiko modernoak ez ezik, izaera, jatorria eta bilakabidea ere ondo ezagutu eta berreraiki behar dira ondorio larriagoak atera aurretik.

Mendebaleko euskara bereizteko aipatu izan diren ezaugarrien artean, betiere behin-behinean eta azterketa zehatzak bestelako ondorioak ekar ditzakeela gogoan hartuta, beste berrikuntza bat nabarmenduko nuke: *egin* aditzaren gramatikalizazioa laguntzaile legez.

Eginen gramatikalizazioa hedadura zabaleko berrikuntza da, eta disimilazio morfonologikoa besarkatzen dituen hizkeretatik haraxeago zabaldu dira bere mugak. Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako testuetan hiru osagaiko adizkietan (NOR-NORI-NORK) *egin* erabiltzeak (cfr. Lakarra, 1996, 183. or.; Mounole, 2007, 2018/2014) jatorri komun zaharragoa islatzen du. Oso hedadura zabalekoa da, hortaz, nahiz eta corpus historikoak argi utzi *egin* ez zela forma bakarra eremu zabal horretan, Euskara Arkaikoan eta Zaharrean lehiatzen baita $*ezanekin$. Horren argitan zalantza egin liteke *egini* legokiokeen garai liguistikoaz, baina gakoa kronologian dagoelakoan nago: MEZeko ezaugarria izan arren, ez du zertan IX.-X. mendeetako izan, disimilazio morfonologikoa baino berriagoa izan daiteke eta horrek azalduko luke zergatik ez den bakar lehenengo testuak agertzen direnean. XIII.-XIV. mendeetako berrikuntzat jo daiteke *eginen* gramatikalizazioa, adibidez, eta horrek lorratzak ematen ditu MEZaren iraupenaz. Hain zuzen ere, MEZean sortutako hedadura zabaleko azken –edo azkenetariko– berrikuntza izan liteke; zelanbait, MEZaren eta horren sartaldean gertatutako zatiketa-garai berriago baten arteko trantsizioa erakusten duela uste dut (Zuloaga, 2020, § 5.2.2.3).

Arestiko bi berrikuntzez gain, MEZari loturik bi arkaismo ere aipatzen ditu Urgellek (2020) Arabako euskarari buruzko monografiko batean: (i) diptongoa $*edunen$ 3. pertsonetan (*dau* edo *deu*) vs gainerakoan monoptongazioa (*du*); eta (ii) $-rean$ ablatiboa vs $-(r)ik$ orokorra. Lan honetan berrikuntzak aztertzea lehenetsi badut ere, esan gabe doa azken bi horiek ere aintzat hartzearen garrantziarekin bat datorrela.

Aurreko ezaugarriez landara, euskararen zatiketa dialektal zaharrez arduratu diren ikertzaileek beste ezaugarri batzuk ere aipatu izan dituzte euren lanean, baina ezaugarri horietako batzuek behintzat arestiko biek baino zalantza handiagoak eragiten dizkirate; izan ere, proposamenak aldaera modernoan banaketa diatopikoaren arabera egin da gehienbat, eta ezer ziurr(agor)ik baieztatu aurretik bakoitzaren jatorria eta bilakabidea ere ondo ezagutu beharko lirateke. Honako hauek dira:

- (i) Ergatibo pluraleko *-ak* & *-ek* aldaeren mugak hainbatetan aipatu dira. Manterolaren (2015, § 5.2.5.2, § 5.2.5.3) arabera, *-ak* da zaharrena, eta absolutibo plurala oinarri hartuta sortu zen; *-ek*, aldiz, erakusleei (*zuek*, *haiiek*...) loturik azaltzen du (Manterola, 2015, 573. or.; *cfr.*, halaber, mendebaleko *guek*). Ikuspegi horretatik berrikuntza ez legokioko mendebal zabalari, eta erdi-ekialdean bilatu beharko litzateke berrikuntza-gunea.
- (ii) Partizipio prospektiboaren formak ere aipatu izan dira (Aldai, 2014, § 2.2.4). Zehazki, mendebaleko berrikuntzat jo izan da *-ko* & *-go* sistema, eta gordetzailatzat ekialdekoa. Alabaina, alderantzizko irakurketa ere egin daiteke, eta proposatu mendebalean ez dagoela *-enik* berrikuntza ekialderago sortu zelako eta ez zelako mendebalera heldu. Horri loturik, aintzat hartu behar da Nafarroan badaudela *esango*, *egingo* zein *izango* (Reguero, 2019, § 3.2.2.2.9). Halaber, Gipuzkoatik eskuin eta Zuberoatik ezker geratzen diren hainbat adibide nahasiagotzat jo zituen Padilla-Moyanok (2017, 427. or.): badirudi eremu zabal horretan lehia dagoela, eta aztertu egin behar da marken arteko etena ez ote den Nafarroan barnealderago egin behar eta ez ote den beste garai eta egoera linguistiko batekin lotu behar. Gramatika historikoaren ikuspegitik ere gogoratzekoa da *-(r)en* genitiboari lotzen zaiola prospektiboko marka, eta formalki aldaera berria dela genitibo *-nduna*.
- (iii) Manterolarekin (2015, § 5.2.7.6) bat, datibo pluraleko forma zaharra *-ei* bada eta Euskal Herriko mendebal zabalean *ai* < *aei* gertatu bada erakusleak berregituratu ondoren deklinabidean gramatikalizatuta, mendebaleko berrikuntza izango litzateke *-ai*. Egungo hedaduraren argitan, halere (*cfr.* EHHA-V, 1074. mapa), badirudi MEZari aitortzen zaion eremua baino lurralde luzaz zabalagoa hartzen duela: Nafarroako erdialderaino sartzen da iparraldetik; gainera, Bizkaitik Nafarroara eta Gipuzkoako ipar-ekialdera bitarteko eremu zabalean ez da inondik ere bakar. Azpi-atal honetara ekarritako gainerako ezaugarriak legez, iturri historikoen azterketa xehea egitea ezinbestekoa da egungo egoeraren antzinatasunaz eta gora-beherez argia lortzeko.
- (iv) *Izanen* adizkietan *-a-* vs *-e-* agertzeak erdi-mendebalaren eta erdi-ekialdearen artean etena dakarrela aipatu izan da, baina garai historikoko testuak arakata ikusten da aldaeren banaketa oso nahasia dela; besteak beste, badaude, oso bakanak izan arren, *-e-* zenbait Bizkaiko testu zaharretan, eta ugari dira *-e-* dunak Gipuzkoako testuetan: aldaera bakoitzaren menderik mendeko hedadura eta bilakabidea argitu beharko litzateke aldaerok eremu dialektal batekin lotu aurretik.

- (v) Aurrekoen aldean eremu txikiagoa hartzen du soziatiboko *-gaz* markak, eta Euskara Arkaikoaz geroztiko testuetan Bizkaitik kanpo duen banaketa hainbatetan ñabarrak zaildu egiten du zenbait alderdi argitzea. Bizkaian inon baino eremu zabalagoa eta tinkoagoa osatzen dute *-agaz* & *-akaz* markek singularrean eta pluralean, ziur asko *-akaz* < *-ak* + *gaz* Bilbo aldetiko berrikuntza delako; baina, Bizkaiko ekialdean eta Deba ibarrean lehian agertzen da *-akin* pluralarekin. Araban Betolatzak bat egiten du Bizkaiko banaketarekin, eta Lazarragarenean nahasiagoa da egoera:

Soziatiboan bi forma –eta joera– gurutzatzen dira: mendebaldeko hizkeren *-gaz* eta erdialdekoen *-kin*. Bakoitza hurbilagotik aztertu aitzin, erran dezagun eskuizkribuan *-gaz* aldaera dela ohikoena (126 agerraldi, singularra, plurala eta mugagabea batera harturik: *-gaz* 119, *-kaz* 7) eta *-kin*, berriz, bazterrekoa (27 agerraldi, denak batera harturik) (Mounole, inprimategian).

Mitxelena (Mitxelena & Agud, 1958, 221. or.) *-kin* bakarrik ikusi arren, bali-teke Landuccirenean *-az* < *-agaz* interpretatu beharra, eta Arabako ekialdean ere bietariko adibideak daude (baita *-kirenak* ere). Azterketa sakonagoen faltan, pentsa liteke *-gaz* ez zela Erdi Aroko berrikuntza zaharrenetarik.

- (vi) Objektu pluralarekiko komunztadura faltak hedadura zabala du mendebalean, baina ez dago adibiderik Betolatzaren dotrinan eta Lazarragarenean komunztadura ondo gordetzen da aditza **edun* denean (Mounole, inprimategian). Hedatu den eremuetan, bestalde, ez da bakar; hots, komunztadurarik gabeko egiturekin batera komunztadura gorde dutenak ere aurki daitezke tarteka. Ezaugarria, beraz, ez da sistematikoa eta erabat bateratzailea⁴⁰.

5.3. EBZtik MEZera

5.3.1. Lehenengo zatiketez

EBZren lehenengo zatiketez bi proposamen nagusi egin dira. Alde batetik, Urgell & Lakarra (2008), Lakarra (2014/2011) eta Camino (2014/2011) lanen arabera, ekialdeko euskara –Zuberoa eta Erronkaribar aldekoa, edo horiek barne biltzen zituen ekialdeko eremu zabalago batekoa– bereiz zitekeen lehenbizi. Bestalde, Zuazok (2010, 163. or., 2019, 47. or.) euskararen zatiketa dialektalaren sasoi gorena XI.-XII. mendeak izan zitezkeela aipatu du, nahiz eta bere ustez mendebala VIII. menderako gainerako euskarretatik aldenduta zegokeen. Ikuspegi horiek defendatzeko arrazoi historikoak baliatu ditu, eta Nafarroako erreinuaren zatiketak euskararen dialektoen zatiketa eragin zezakeela aipatu du. Mendebaleko euskarari dagokionez, euskalkietan dibergenteena dela dio, eta horrek isla lezakeela gainerako dialektoetatik bereizten lehena izan zela. Horren alde arrazoi historikoak aipatu ditu: «Es posible que el alejamiento de Álava y

40 Lakarrak (2014/2011, 212. or., 145. oh.) ez du baztertzen komunztaduraren galeraren adibideak berrikuntza beregainak izatea.

Vizcaya del Reino de Navarra, y su acercamiento al Reino astur, en el siglo VIII, y, más tarde, al Reino de Castilla, tenga algo que ver con este hecho» (Zuazo, 2010, 192. or.).

Erdi Aroko onomastika aztertuta, bi dialektalizazio-aldi bereizi zituen Reguerok (2012, 2013, 2015): lehenbizikoan bi eremu dialektal bereizi zituen, mendebalekoa eta erdi-ekialdekoa, eta bigarrenean hiru, erdialde zabal berritzaile batekin. Zuazorekin bat etorritz, dialektalizazio-prozesua VIII. mendean hasi zela eta lehenengo zatiketa Euskal Herriko mendebalean gertatu zela dio Reguerok (2015, 444. or.). Halaber, EHHAKO mapetan ikusitako eredu geolinguistikoak aztertuta, Abaituak (2019) erreinuen antolamenduarekin eta lurralde historikoen garaian garaiko harremanekin lotu du banaketa dialektala, Zuazorekin eta Reguerorekin bat lehenengo zatiketa mendebalean gertatu zela proposatuz (Abaitua, 2019, 318. or.).

Lan honetan ekarritako ikuspegi eta proposamenek ondorioak dituzte zatiketa zaharrenei dagokienez. Disimilazioa X. mendean edo aurretuan sortu bazen eta EBZ V.-VI. mendeetako hizkuntza-egoera bateratuagoa bazen, zaila da onartzea egoera hark 300-400-500 urteko egonkortasuna izan zuela mendebaletik hautsi aurretik. Disimilazioak berankorregia dirudi lehenengo mailako zatiketez aritzeko; beraz, mendebaleko datuak eskuan, ez dut argudio nahikorik ikusten pentsatzeko EBZ mendebaletik hautsi zenik, eta horrek lehenengo zatiketa beste eremu batean gerta zitekeela pentsarazten dit, beharbada Caminok eta Lakarrak aipatutako ekialdean. EBZtik MEZera bitartean, beraz, gutxienez beste garai eta eremu linguistiko bat berreraiki beharko litzateke: izan liteke Lakarrak (2014/2011) aipatutako *Erdi-mendebaleko Euskara Zaharra*, baina hori argitzeko ezinbestekoa da erdialdeko eta ekialdeko datu linguistikoak sistematikoki ikertzea.

Aurreko gaiei loturik, mendebaleko euskara bereizten lehena izan zela proposatzeko eman izan diren argudioak ez dira beti sendoak izan, eta tarteka ikuspegi pankronikoa baliatu da; alegia, mendebaleko euskara modernoa eta orain 5-10 mendeko mendebaleko euskara bera balira bezala hitz egin da⁴¹. Besteak beste, arrazoi linguistiko zehatzik eman ez izana kritikatu izan zaio Zuazori (Lakarra, 2018, 220. or., 270. oh.), bai eta ikuspuntu historikotik hala Asturiasko nola Nafarroako erreinuei lotutako azalpenek oso helduleku ahulak izatea ere (González de Viñaspre, 2011, xxix-xxxi. or.; begiratu, halaber, Urgell, 2020). Izan ere, ez da gertakizun historikoen eta garai hartako ezaugarri linguistiko esanguratsu zehatzen arteko korrelaziorik aurkeztu. Arabako konderrria VIII. mendean Asturiasko monarkiaren boterearen menpe geratu izana (Vigil-Escalera & Quirós, 2006; Peterson, 2009; Larrea & Pozo, 2015) ez dut nik ukatzen, jakina, nik ez baitut ezer esateko historia kontuez. Halere, horrek datu linguistiko zehatzekin duen lotura lauso ikusten dut edo ez dut ikusten, ezpada zenbait ezaugarriren kronologia ebidentzia negatiboaz baliatuta atzera eramanez. MEZa garai hartan edo hurrean sortzen hasi zela ere ez dut zalantzarik, baina zilegi da galdetzea VIII.-X. mendea baino

41 «Honetatik eratortzen da ezin dela *bizkaiera* bezalako euskalkirik ezaugarritatu diakroniatik, adibidez: aukeratutako ezaugarrien isoglosak historian zehar aldatuz joango dira, hizkeren arteko eraginak aldatuko diren heinean» (Ulibarri, 2015, 38. or.).

lehenago Nafarroa eta Euskal Herriko mendebala lotzen zituen zein ezaugarri linguistikotan (EBZtik jarauntsitakoez harago, jakina) gertatu zen etena VIII.-X. mendeaz geroztik, zer lotura izan dezakeen Arabako konderrria Asturiasen menpe geratzeak *baltz* aldaera sortzearekin edo $a + a > ea$ disimilazioa Arabatik Bizkai osora, Gipuzkoako zati handi batera eta Nafarroako mendebaleko ibarretara hedatzearekin. Halaber, Larrea & Pozo (2015) lanean aipatzen da Arabako mendebala geratu zela Asturiasen menpe: menpekotasun horrek eragin linguistikoa izan bazuen, galde liteke zergatik ez den Araba linguistikoki bitan zatituta agertzen garai hartako datu linguistikoetan.

Erdi Aroko gorabehera historikoek eraginik izan zezaketela ezin dut behin-behinean ukatu, baina lanerako hipotesi edo abiapuntu izan daitezke datu historikoak, ez faltan ditugun datu linguistikoek ordezko, areago dauden datu eta azalpen linguistikoak nahiko izan badaitezke zenbait auzi argitzeko. Horri eta aldaketa linguistikoari loturik, bi hausnarketa-gai aipatu behar dira:

- (i) Orain arte aipatutako haustura linguistikoak EBZrekikoak edo horren ondoko egoera linguistiko batekikoak dira, ez Nafarroako erreinuarekikoak.
- (ii) Kronologia erlatiboa nahikoa izan daiteke zenbait muga lektal esanguratsu azaltzeko: Arabatik $a + a > ea$ zabaldu aurretik Nafarroan oro har $a + a > a$ soilteza gertatu izanak azal lezake, adibidez, disimilazioaren eta bakuntzearen arteko muga Nafarroako ekialdean.

Beste alde batetik, mendebaleko euskararen aldaketa linguistiko gehiago gertatu izanak ez du zertan erakutsi bereizketa dialektala zaharragoa denik: aldaketa horietako bakoitzaren kronologia ezagutu behar da egiazki jakiteko zer den zahar eta zer moderno, aldaketa horietako asko ez VIII.-XII. mendeetakoak baina XVI.az geroztikoak baitira.

Berreraiketa-saioei egin izan zaien kritiketako bat da berreraikitako egoera linguistikoak monolitikoak direla, homogeenak; alegia, ez dutela bariaziorik aurreikusten. Berreraikitzaileek kritika horiek onartu ohi dituzte, berreraiketa-metodoen mugetako bat baita. Bada, irudi monolitiko-homogeneo hori hautsi nahiko bagenu EBZri dagokionez, egongo al litzateke *berri* > *barri* baino aldaketa soilagoetan pentsatzeko tarterik? Alegia, ze ezaugarri izan liteke arestikoa baino soilagoa eta arruntagoa? Galdera horrekin ez dut esan nahi *berri* > *barri* EBZrako proposatu behar denik, ez baitut hala uste. Aitzitik, indartu nahi dudana da aldaketa linguistiko eta isoglosak, lekukotuta egon zein ez egon, garai guztietarako irudikatu behar direla, baina guztiek ez dituztela banaketa dialektalak eragiten.

5.3.2. *Hedadura eta geruza zaharrez*

Mendebaleko euskararen zatiketa-prozesuaz ari zela, Aldaik (2014, § 3) eremu linguistiko zabala zekusan garairik zaharrenean: ergatibo pluraleko *-ak*, *izanen* adizkietako *-a-* erroa, *-ai* datibo plurala eta partizipio prospektiboko *-ko* aipatu zituen, bai eta (*h*)*uri*, *barri* eta *baltz* aldaerak ere. Bigarren geruza batean kokatu zituen $a + a > ea$ disimilazioa eta *-adu* eta *-idu* partizipioak, aldakortasun handiagoa zutelakoan.

Abaituak (2019) lau eredu geolinguistiko bereizi ditu EHHA aztertu ostean, eta lehenengo eredu, mendebalari lotua, jo du zaharrenatzat: gutxi gorabehera *bizkaiera* modernoaren hedadura izango luke, Sakana aldeko zenbait eremu ere barne hartuta. Bigarren eredu geolinguistikoa arestikoa baino askoz zabalagoa da: Euskal Herria bitan zatituko luke, muga Nafarroan –Iruñetik ezker eta eskuin– ezarriz. Ereduon hedadura-ezberdintasunak azaltzeko arrazoi historikoak eman ditu: lehenengo ereduari dagokionez, Zuazoren (2010, 2019) azalpenen ildotik Araba eta Bizkaia Nafarroatik aldenitu izana aipatzen du bereizketa linguistikoa azaltzeko; bigarren ereduari dagokionez, Iruñeko erreinua mendebaleragoko lurretara hurbildu izanari egozten dio ezaugarri linguistikoen hedadura zabalagoa, orekatze-prozesu baten ondotik gertatua.

Lan honetan disimilazio morfonologikoaren izaera, kronologia eta hedadura aztertuta, mendebaleko euskararen ezaugarri sendo zaharrena dela azaldu dut, areago aintzat hartuta ustezko aldakortasuna ñimiñoa dela *-izanen* adizkietako *-a-* & *-e-* erroek Bizkai-Gipuzkoetan dutena baino eskasagoa, adibidez–. Ikuspuntu horrek ez du bat egiten Aldairenarekin (2014), hark mendebaleko euskararen geruza berriago batean kokatu baitzuen disimilazioa; aitzitik, bat egin lezake, baldin eta Nafarroaraino zabal hedatzen diren ezaugarriak ez mendebaleko euskararen baina egoera are zabalago eta zaharrago baten bereizgarri balira –lehen aipatutako Erdi-mendebaleko Euskara Zaharrarenak, adibidez–; alegia, prospektiboko *-ko* & *-go* edo ergatiboko *-ak* & *-ek* ez mendebaleko euskararekin, ezpada egoera zaharrago batekin lotuz, eta berrikuntzen fokua erdi-ekialdean bilatuz.

Mendebalean bereiz daitekeen dialekto zaharrenaren hedadurari dagokionez, batago egiten dut Aldairekin (2014), Abaituarekin (2019) baino: geruza zaharrenek gerora ezagutu direnek baino hedadura handiagoa zutelakoan nago⁴². Nire ikuspegiak, bada, neolinguisten hatsarrearekin egiten du bat, baina ez berau mekanikoki aplikatzen delako, ezpada datu linguistikoen analisiak ondorio hori dakarrelako: «Lo patrones geolinguísticos representan abstracciones de isoglosas relevantes tipológica y jerárquicamente» dio Abaituak (2019, 298. or.) Venyren (1991) lanari jarraituta, baina *baltzek*, *barrik* edo *hurik* ez dute garrantzi berezirik ikuspuntu tipologikotik eta, hierarkiak ezartzera, disimilazioa baino nabarmen apalagoak dira; areago, Abaituak (2019) eredu berberaren menpe sailkatutako ezaugarri guztien hedadura ez da berbera:

- (i) *a + a > ea*, *edutsi, *ha* ‘hura’ eta *barriren* artean lehenengoa da eremuz zabalena, nahiz eta EHHAk hori ez islatu –*cfr.* 1027. mapa–;
- (ii) *Ha* & *hura* bikotean lehenengoa orokorra izan zen, egun mendebalean gorde bada ere, *-a* artikulua mugatuaren argitan; *cfr.*, halaber, *aura* aldaera itxuraz interdialektala;

42 MEZaren hedadura zabalaren deskripzioa (*h)uri*, *barri* eta *baltz* aldaeren eremu murriztagoak hondatzen zuela aipatu zuen Aldaik (2014, 236. or.); aitzitik, hemen aurkeztutako datuen arabera eta Aldairen ikuspegiaren alde, ez du zertan hala izan, isoglosa horien garrantzia ez baita beste ezaugarri batzuen bezainbestekoa, eta ez mendebal zabalaren irudia murrizten eta hondatzen dutelako, ezpada sailkapen linguistikoak egiteko baliatu ohi diren irizpideen arabera behar bezain garrantzitsu ez direlako.

- (iii) *Edutsiren eremua arestiko biena baino murrizagoa da (Zuloaga, 2020, § 5.2.3.3);
- (iv) Ez da ahaztu behar *barri* egiazki bestelako banaketa geografikoak dituzten aldaera lexikoen multzo bateko kide bat besterik ez dela, eta salbuespenak daudela Erdi Arotik bertatik.

6. AZKEN BERBA

Azken hamarkadan euskal dialektologia historikoaz ikerketa esanguratsuak egin diren arren, oraindik ere lan franko egin beharko da EBZren osteko zatiketa dialektalak berreraikitzeke. Lan horrek ekarriko du, zalantzarik gabe, eskueran dauden iturriak hobeto ezagutzea eta irizpide teoriko-metodologikoak fintzea.

Azken berba honetan bi ideia nabarmendu nahi ditut: biek ematen dute bistakoak eta hala izan beharko lukete diakronia-gaiez arduratzen den edonorentzat, baina tarteka irudipena dut ez direla behar bezain aintzat hartzen.

Historiaurreak historian oinarritu behar duelako ideia sarri errepikatu zuen Mitxelenak (1954, 372. or., 1961b, 57. or., 1964b, 254. or., 1982, 472. or.). Banaketa modernoetan oinarrituta orain 5-10 mendetako egoera dialektalak berreraikitzea arrisku-tsua da, ez baita hizkuntza-aldaketaren aukera guztiz aintzat hartzen eta pankronikoki jokatzeko baita:

Indo-iranioa, demagun, ez da berreraikitzen hindi modernoa eta kurduera erkatuaz, ezta duela hiru bat mila urtetako sanskrito eta avestikoa alderatuaz ere, aitzin-indioa eta aitzin-iranoaren gainean baizik. Euskararen kasuan, ikustekoa litzateke zer AE modu berreraikitzeke genuekeen, demagun, XXI. mendeko Altxürükü eta Arratzuko euskara soiletan oinarriturik, eta ez (gutxienez) B zaharrean eta Z zaharrean edo, hobeki, aitzin-B-n eta aitzin-Z-n (Lakarra, 2014/2011, 173. or.).

Aurrekoak ez du ukatzen banaketa lektal modernoaren interesa, iraganaren emaitza diren heinean iragan hori ikertzeko lorratz baitira; baina, banaketa hori noizkoa den eta nola sortu den zehaztu behar da: beheko bokalaren asimilazioaren hedaduraren argitan pentsa liteke berrikuntza oso zaharra dela, Hego eta Ipar Euskal Herria bereizteko balio baitezake; aldiz, datu historikoek erakusten dute Euskara Zaharreko berrikuntza dela (Zuloaga, 2017b). Historia(urre)-gaiez arduratu nahi duen iker-tzaileak ez lioke muzin egin behar Erdi Aroko –halakorik dagoenean– zein Euskara Arkaikoaz geroztiko iturrien azterketa zehatzari; areago, hori lehenetsi beharko luke, zer, noiz, nondik eta nora mugitu den eta egungo egoera noizdanikoa den erakusten baitu.

Hizkuntzaren historia ezaugarri linguistikoen eta dokumentuen historia izan behar du oinarri (Lakarra, 1997, 451. or.). Geografia zein historia orokorrek, hurreko bi diziplina aipatzearen, hizkuntzen historia azaltzeko informazioa eman dezakete, batez ere datu batzuen eta bestetzuen arteko korrelazioa dagoenean; alabaina, hizkuntzen

barne-bilakabideaz hizkuntza(laritza)z kanpoko diziplinek lekua hartzen duten heinean, ahuldu egiten da garapen linguistikoari buruzko interpretazioa, beste diziplina horien menpe geratzen baita.

Iturriak ahalik eta ondoena aztertu behar diren legez aztertu behar da ezaugarri linguistiko bakoitza: diakronistak ezaugarri bakoitzaz teoria linguistikoak zer esaten duen edo zer esan dezakeen hartu behar du aintzat interpretazioak eman baino lehen. Hala, lortzen diren ziurtasunak sendoagoak dira.

Iturri eta ezaugarri berrien agerrerak/ezagutzak hemen aurkeztutako proposamena aldaraz dezakete, are metodologia berri arrakastatsuago baten agerrerak ere; artean, ordea, baliatutako irizpideen estandarrak halako bermaleku bat ematen du, disimilazio morfonologikoa lehenesteko irizpideak beste garai batean beste ezaugarri bat dialektalki esanguratsutat jotzeko baliatuko (ge)nituzkeen berberak baitira.

7. BIBLIOGRAFIA

7.1. Laburdurak

DKGalik	<i>Donemiliagako kartulario galikanoa</i> (Tinti, Larrea, Peterson & García Andrea, 2013).
EHHA	<i>Euskararen herri hizkeren atlasa</i> (Euskaltzaindia, 2008-).
EHHE	<i>Euskal hiztegi historiko-etimologikoa</i> (Lakarra et al., 2019).
EODA	<i>Euskal onomastikaren datutegia</i> (Euskaltzaindia, d. g.).
FHV	<i>Fonética histórica vasca</i> (Mitxelena, 1961a).
HH	<i>Hiztegi hirukoitza</i> (Larramendi, 1745).
MorfVasc	<i>Morfología vasca</i> (Azkue, 1925).
OEH	<i>Orotariko Euskal Hiztegia</i> (Mitxelena & Sarasola, 1987-2015).
TAV	<i>Textos arcaicos vascos</i> (Mitxelena, 1964a).

7.2. Erreferentziak

- Abaitua, J. (2019). Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA. *Fontes Linguae Vasconum*, 126, 286-322.
- Agirrebeña, A., Sarasua, A. & Zabaleta, M. (2017). *Getaiko euskera*. Getaria: Getariako Udala.
- Akesolo, L. (1982). Amaseigarren mendeko euskerazko «miserere» bat. *Karmel*, 166, 37-47.
- Alarcos, E. (1950). Apuntaciones sobre toponimia riojana. *Berceo*, 16, 473-492.
- Aldai, G. (2012). Sobre el origen de Martín Portal, autor de la poesía premiada en Pamplona en 1610. *Fontes Linguae Vasconum*, 114, 93-118.
- Aldai, G. (2014). Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *Fontes Linguae Vasconum*, 188, 221-245.
- Aldazabal, P. J. (1767). *Breve historia de la aparición del mas luminoso astro y brillante estrella de la mar*. Iruñea: Martin Joseph de Rada.

- Aldazabal, P. J. (1768). *Ama Virginia santissima Yciarcuaren bederatciurrena*. Tolosa: Fermin Huarte.
- Altuna, F. (1995a). *Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiararren araberazko eskuizkribua (1778). *ASJU*, 29(1), 83-132.
- Altuna, F. (1995b). Loiolako dotrina (XVIII. mendea). *ASJU*, 29(2), 611-649.
- Altuna, P. & Lakarra, J. A. (1990). *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Donostia: Andoingo Udala.
- Altzibar, X. (1992). *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Arin, J. & Arruabarrena, J. (1989). *Ataungo aho hizkuntzaren barne muinak*. Donostia: Kriseilu.
- Arizaga, B. (1994). *Gipuzkoako hiri zaharrak*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Arizaga, B. & Martínez, S. (2006). *Atlas de villas medievales de Bizkaia*. Bilbo: BBK & Eusko Ikaskuntza.
- Ariztimuño B. (2013). Finite Verbal Morphology. In M. Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque* (259-427. or.). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Árnason, K. (1999). *The Phonology of Icelandic and Faroese*. New York: Oxford University Press.
- Aurrekoetxea, G., Gaminde, I., Ormaetxea, J. L. & Videgain, X. (2019). *Euskalkien sailkapen berria*. Bilbo: UPV/EHU.
- Azkarate, A. & Solaun, J. L. (2009). Nacimiento y transformación de un asentamiento altomedieval en un futuro centro de poder: *Gasteiz* desde finales del siglo VII d. C. a inicios del segundo milenio. In J. A. Quirós (arg.), *The archaeology of early medieval villages in Europe* (405-425. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Azkue, R. M. (1925). *Morfología vasca*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Azurmendi, J. M. (1996). *Ataungo euskara*. Lazkao: Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Udaleko Kultur Batzordea.
- Azurmendi, J. M. (1998). *Zegamako euskara*. Lazkao: Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Udaleko Kultur Batzordea.
- Bauer, L. (1994). *Watching English Change*. Londres & New York: Longman.
- Bergs, A. (2006). Spreading the word: patterns of diffusion in historical dialectology. In M. Filppula, J. Klemola, M. Palander & E. Penttilä (arg.), *Topics in Dialectal Variation: Selection of Papers from the Eleventh International Conference on Methods in Dialectology* (5-30. or.). Joensuu: University of Joensuu Press.
- Beriain, J. (1621). *Tratado de como se ha de oyr Missa*. Iruñea: Carlos de Labayen.
- Bilbao, G., Gómez, R., Lakarra, J. A., Manterola, J., Mounole, C. & Urgell, B. (inprimategian). *Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*. Bilbo: UPV/EHU.
- Birnbaum, H. (1985). Divergence and convergence in linguistic evolution. In J. Fisiak (arg.), *Papers from the VIth International Conference on Historical Linguistics* (1-24. or.). Poznan: John Benjamins & Adam Mickiewicz University Press. DOI: <https://doi.org/10.1075/cilt.34.04bir>
- Bowern, C. & Koch, H. (2004). Introduction: Subgrouping methodology in historical linguistics. In C. Bowern & H. Koch (arg.), *Australian languages. Classification and the Comparative Method* (1-15. or.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/cilt.249.05bow>

- Bradley, T. G. (2011). Mid front vowel lowering before rhotics in Ibero-Romance. In J. Herschensohn (arg.), *Romance Linguistics 2010: Selected papers from the 40th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL), Seattle, Washington, March 2010* (63-78. or.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/cilt.318.05bra>
- Camino, I. (2004). Irizpide metodologikoak egungo Euskal Dialektologian. *Euskera*, 49(1), 67-102.
- Camino, I. (2008a). Nafarroa Behereko euskara zaharra. *ASJU*, 42(1), 101-170.
- Camino, I. (2008b). Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *Fontes Linguae Vasconum*, 108, 209-247.
- Camino, I. (2014/2011). Ekialdeko euskararen iraganaz. In I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* (87-153. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, I. (2016). Dialektologia dinamikoa eta isoglosen gora-beherak. *Monumenta Linguae Vasconum. III. Jardunaldiak* jardunaldian aurkeztutako lana. Gasteiz, 2016/12/20.
- Castaños, F. (1957). El genitivo en vizcaíno antiguo. *BAP*, 13, 60-69.
- Chambers, J. K. & Trudgill, P. (1988/1980). *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coseriu, E. (1973). *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Madril: Gredos.
- De Rijk, R. P. G. (1970). Vowel interaction in Bizcayan Basque. *Fontes Linguae Vasconum*, 2, 149-167.
- De Rijk, R. P. G. (1998/1981). Euskal morfologiaren zenbait gorabehera. In *De Lingua Vasconum: Selected Writings* (ASJUren gehigarriak, 43), (211-224. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Echenique, M. T. & Pato, E. (2019). Aportaciones renovadas a las relaciones léxicas entre el vasco y el latín romance. In I. Epelde & O. Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. Oñederra irakaslearen omenez* (175-195. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Egurtzegi, A. (2011). Euskal metatesiak: abiaburu bat haien ikerketarako. *ASJU*, 45(1), 1-79.
- Etxebarria, N. (2007). 1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz: edizinoa eta hizkerearen azterketea. *Euskalingua*, 11, 67-94.
- Etxepare, R. (2013). Basque spatial cases and the ergative-absolutive syncretism. In R. Gómez, J. Gorrotxategi, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra* (187-211. or.). Gasteiz: UPV/EHU.
- Euskaltzaindia. (2008-). *Euskararen herri hizkeren atlasa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. (d. g.). *Euskal Onomastikaren Datutegia* (EODA). [<https://www.euskaltzaindia.eus/hizkuntza-baliabideak/onomastika>]
- Francis, W. N. (1983). *Dialectology. An introduction*. Londres & New York: Longman.
- García Camino, I. (2002). *Arqueología y poblamiento en Bizkaia, siglos VI-XII. La configuración de la sociedad feudal*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Garmendia, L. & Etxabe, K. (2004). *Ordiziako euskara: garai bateko bizimodua eta gaurko hizkuntza-egoera*. Ordizia: Ordiziako Udala & Hitzaro Euskara Elkarte.
- Gerritsen, M. & Van Hout, R. (2006). Sociolinguistic developments as a diffusion process. In U. Ammon, N. Dittmar, K. K. Mattheier & P. Trudgill (arg.),

- Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society* (2288-2299. or.). Berlin & New York: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110184181.3.10.2285>
- González de Viñaspre, R. (2011). Apuntes sobre la lengua vasca y la historia de Ubarrrundia. In E. Martínez de Madina (arg.), *Toponimia de Vitoria III. Ubarrrundia de Vitoria* (xxv-xli. or.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Hamp, E. (1966). The position of Albanian. In H. Birnbaum & J. Puhvel (arg.), *Ancient Indo-European dialects* (97-121. or.). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Hernández-Campoy, J. M. (2001/1999). *Geolingüística. Modelos de interpretación geográfica para lingüistas*. Murcia: Universidad de Murcia.
- Hidalgo de Cisneros, C. & Largacha, E. & Lorente, A. & Martínez, A. (1986). *Fuentes jurídicas medievales del Señorío de Vizcaya*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Hovarth, B. & Hovarth, R. (1997). The geolinguistics of a sound change in progress: /l/ vocalisation in Australia. In Ch. Boberg, M. Meyerhoff & S. Strassel (arg.), *A selection of papers from NWAVE 25* (109-124. or.). Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Hovarth, B. & Hovarth, R. (2001). A multilocality study of a sound change in progress: the case of /l/ vocalisation in New Zealand and Australian English. *Language Variation and Change*, 13, 37-58.
- Hovarth, B. & Hovarth, R. (2002). The geolinguistics of /l/ vocalisation in Australia and New Zealand. *Journal of Sociolinguistics*, 6, 319-346.
- Hualde, J. I. (2015). Dialektologia dinamikoa. In E. Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektok gaur egun* (125-153. or.). Baiona: Iker UMR 5478.
- Hualde, J. I. & Gaminde, I. (1997). Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *ASJU*, 31(1), 211-245.
- Hyman, L. (2002). Is There a Right-to-Left Bias in Vowel Harmony?. *9th International Phonology Meeting* biltzarrean aurkeztutako lana. <http://www.ai.mit.edu/projects/dm/featgeom/hyman-VHdirectionality.pdf> helbidetik eskuratu.
- Hyman, L. (2008). Directional asymmetries in the morphology and phonology of words, with special reference to Bantu. *Linguistics*, 46, 309-350. DOI: <https://doi.org/10.1515/ling.2008.012>
- Jacobsen, W. H. (1977). The Basque locative suffix. In R. W. E. Douglass & W. H. Jacobsen (arg.), *Anglo-american contributions to Basque studies: essays in honor of Jon Bilbao* (164-168. or.). Reno: Don D. Fowler.
- Keel, W. (1982). *Atomic Phonology and Phonological Variation*. Tübingen: Gunter Narr.
- Lakarra, J. A. (1984). Bertso bizkaitarrak (1688). *ASJU*, 18(2), 89-183.
- Lakarra, J. A. (1985). Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia. *ASJU*, 19(1), 235-282.
- Lakarra, J. A. (1986). XVI. mendeko bizkaierazko errefracuez: I. Garibairen bildumak. *ASJU*, 20(1), 31-65.
- Lakarra, J. A. (1996). *Refranes y sentencias (1596). Edizioa eta ikerketak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A. (1997). Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU*, 31(2), 447-535.

- Lakarra, J. A. (2005). Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco. *Palaeohispanica*, 5, 407-470.
- Lakarra, J. A. (2006). Notas sobre cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco. *ASJU*, 40(1/2), 561-622.
- Lakarra, J. A. (2010). Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre ‘hiri’ y otro sobre ‘bat-bi’). *Veleia*, 27, 191-238.
- Lakarra, J. A. (2012). Teoría de la raíz monosilábica y reconstrucción del protovasco: algunos aspectos y consecuencias. In J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra* (652-699. or.). Gasteiz: UPV/EHU.
- Lakarra, J. A. (2014/2011). Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta orain* (155-241. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, J. A. (2018). Euskararen historiaurrea. In J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia* (23-229. or.). Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Lakarra, J. A., Manterola, J. & Seguro, I. (2019). *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa* (EHHE-200). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lapesa, R. (2000/1961). Del demostrativo al artículo. Berrarg. in R. Cano & M. T. Echenique (arg.), *Estudios de morfosintaxis histórica del español* (367-381. or.). Madrid: Gredos.
- Lapuente, L. (1975). Toponimia Amescoana. *Fontes Linguae Vasconum*, 21, 393-410.
- Larramendi, M. (1745). *Diccionario trilingue del castellano, vascuence y latín*. Donostia: B. Riesgo y Montero.
- Larramendi, M. (1882/1754). *Corografía o descripción general de la muy noble y muy leal provincia de Guipuzcoa*. Bartzelona: Imprenta de la viuda é hijos de J. Subirana.
- Larrea, J. J. & Pozo, M. (2015). Vasconia en la Tardoantigüedad: de la Antropología a una Historia en pedazos. *RIEV*, 60(1), 82-77.
- Madariaga, J., Azpiazu, J. A., Elortza, J. (2009). XVIII. eta XIX. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk. *Fontes Linguae Vasconum*, 110, 5-45.
- Magallón, A. (1997). La red viaria romana en el País Vasco. *Isturitz*, 8, 207-231.
- Manterola, J. (2008). Euskarazko artikulua Erdi Aroko agiri bilduma batean. *Oihernart*, 23, 371-379.
- Manterola, J. (2015). *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak* (doktorego-tesi argitaragabea). Gasteiz: UPV/EHU.
- Manterola, J. (2019). Euskal inesibo singularraren diakronia eta berreraiketa-metodoaren dibulgazio-saio bat. *Uztaro*, 111, 41-51. DOI: <https://doi.org/10.26876/uztaro.111.2019.3>
- Milroy, J. (1992). *Language Variation and Change*. Oxford: Blackwell.
- Milroy, J. & Milroy, L. (1985). Linguistic Change, Social Network and Speaker Innovation. *Journal of Linguistics*, 21(2), 339-384. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022226700010306>
- Mitxelena, K. (1953). *Apellidos vascos*. Berrarg. in *Obras Completas*, IX, 1-235.
- Mitxelena, K. (1954). Textos vascos antiguos. Un catecismo vizcaíno del siglo XVII. Berrarg. in *Obras Completas*, XI, 371-380.

- Mitxelena, K. (1961a). *Fonética histórica vasca*. Berrarg. in *Obras Completas*, VI, 1-546.
- Mitxelena, K. (1961b). Judíos de Guevara y vascos de Oñate. Berrarg. in *Obras Completas*, XI, 53-65.
- Mitxelena, K. (1964a). *Textos arcaicos vascos*. Berrarg. in *Obras Completas*, XII, 1-197.
- Mitxelena, K. (1964b). *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Berrarg. in *Obras Completas*, V, 1-115.
- Mitxelena, K. (1971). Toponimia, léxico y gramática. Berrarg. in *Obras Completas*, IX, 275-308.
- Mitxelena, K. (1976a). La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas. Berrarg. in *Obras Completas*, I, 197-213.
- Mitxelena, K. (1976b). Onomástica y población en el antiguo Reino de Navarra. Berrarg. in *Obras Completas*, V, 361-377.
- Mitxelena, K. (1981). Lengua común y dialectos vascos. Berrarg. in *Obras Completas*, VII, 517-543.
- Mitxelena, K. (1982). Sobre la lengua vasca en Álava durante la Edad Media. Berrarg. in *Obras Completas*, V, 403-418.
- Mitxelena, K. & Agud, M. (1958). N. Landuchio, *Dictionarium linguae cantabricae* (1562). Berrarg. in *Obras Completas*, XII, 199-378.
- Mitxelena, K. & Sarasola, I. (1987-2015). *Orotariko euskal hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mounole, C. (2007). Perifrasi zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrear: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria. *ASJU*, 41(1), 67-138.
- Mounole, C. (inprimategian). Lazarragaren eskuizkribuko gramatika. In G. Bilbao, R. Gómez, J. A. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole & B. Urgell. *Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*. Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, C. (2018/2014). *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*. Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, C. & Lakarra, J. A. (2018). Euskara arkaikoa. In J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.) *Euskararen historia* (345-468. or.). Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Ogura, M. (1990). *Dynamic dialectology*. Tokio: Kenkyusha.
- Ogura, M. & Wang, W. S. (2004). Dynamic Dialectology and Complex Adaptive System. In M. Dossena & R. Lass (arg.), *Methods and Data in English Historical Dialectology* (137-170. or.). Berlin: Peter Lang.
- Ondarra, F. & Unzueta, A. (1997). *Fr. Migel San Frantziskorena (Zuzaeta) / Fr. Jose Jesus-Mariarena (Arakistain)*. *Idazlanak*. Markina-Xemein: Karmel.
- Oñederra, M. L. (2005). Fonologiaren mugak: *alabea* eta *birjinak elexan*. In P. Etxeberria & H. Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun: Txillardegiri omenaldia* (379-397. or.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Padilla-Moyano, M. (2017). *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak* doktorego-tesi argitaragabea). Gasteiz: UPV/EHU.
- Peterson, D. (2009). *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII-XI*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Peterson, D. (2011). Toponimia vasca en la documentación conservada en San Millán de la Cogolla: dos estratos diferenciables. In J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi

- & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra* (115-125. or.). Gasteiz: UPV/EHU.
- Petit, D. (2007). Archaïsme et innovation dans les langues indo-européennes. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 15, 13-55.
- Philips, B. S. (2006). *Word Frequency and Lexical Diffusion*. Hampsire: Palgrave Mac-Millan.
- Pilch, H. (1988). Dialectology in historical grammar. In J. Fisiak (arg.), *Historical dialectology* (417-442. or.). Berlin & New York & Amsterdam: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110848137.417>
- Quirós, J. A. (2011). Las iglesias altomedievales en el País Vasco. Del monumento al paisaje. *Studia historica, Historia medieval*, 29, 175-205.
- Reguero, U. (2012). Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik. *ASJU*, 45(2), 63-160.
- Reguero, U. (2013). Euskararen dialektalizazioaren hastapenatarantz: konbergentzia eta dibergentzia prozesuak Erdi Aroan. In R. Gómez, J. Gorrotxategi, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena katedraren III. Biltzarra* (431-444. or.), Gasteiz: UPV/EHU.
- Reguero, U. (2015). El euskera medieval: hacia una explicación de la dialectización del euskera. In C. J. Álvarez, B. Garrido & M. González (arg.), *Jóvenes aportaciones a la investigación lingüística* (433-448. or.). Sevilla: Alfar.
- Reguero, U. (2019). *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Riad, T. (2014). *The Phonology of Swedish*. New York: Oxford University Press.
- Rodríguez Adrados, F. (1997/1952). *La dialectología griega como fuente para el estudio de las migraciones indoeuropeas en Grecia*. Madril: Ediciones Clásicas.
- Ros, A. (2011). Nerbioi goieneko euskararako material gehiago: XVII. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat. *ASJU*, 45(1), 387-402.
- Salaberri, P. (1996). Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan. Artaxonako jabego genitiboaz eta bestez. *Fontes Linguae Vasconum*, 72, 223-234.
- Salaberri, P. (1998). Arabako mugako nafar hizkeren inguruan. In I. Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak* (49-87. or.). Bilbo: UEU.
- Salaberri, P. (2015). Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketan. In I. Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektoak gaur egun* (237-271. or.). Baiona: Iker UMR 5478.
- Salaberri, P. (2018). Euskara Erdi Aroan. In J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia* (287-344. or.). Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Sasia, J. M. (1976). En torno al euskera alavés. *Boletín del Instituto americano de estudios vascos*, 105, 72-70; 106, 131-137; 107, 174-184.
- Sasia, J. M. (2002). Más sobre toponimia euskérica en las Encartaciones de Bizkaia (sexta aportación). *Euskera*, 47(2), 539-588.
- Seguro, K. (2005). XVIII. mendeko autore ezezagun bat. *Lapurdum*, 9, 243-282. DOI: <https://doi.org/10.4000/lapurdum.879>
- Seguro, K. (2013). Oikiako Dotrinak. F. Antonio Agirre Gabiria (Marin 1728-Oikia 1805). *Lapurdum*, 17, 223-253. DOI: <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2466>

- Tinti, F., Larrea, J. J., Peterson, D. & García Andrevia, F. (2013). *Becerro Galicano Digital*. UPV/EHU & Cilengua. www.ehu.es/galicano helbidetik eskuratu.
- Trask, R. L., (2014/1997). *The History of Basque*. Londres: Routledge.
- Ulibarri, K. (2010). *Viva Jesús* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU*, 44(2), 41-154.
- Ulibarri, K. (2011). 1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: «Cancion en lengua Vascongada o Vizcayna que contiene la sustancia deste Sermon». *ASJU*, 45(1), 361-385.
- Ulibarri, K. (2015). *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa* (doktorego-tesi argitaragabea). UPV/EHU: Gasteiz.
- Urgell, B. (2000). *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez* (doktorego-tesi argitaragabea). UPV/EHU: Gasteiz.
- Urgell, B. (2001). Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian. *ASJU*, 35(1), 107-183.
- Urgell, B. (2002). *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*. Donostia: JUMI & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Urgell, B. (2018). Lehen Euskara Modernoa. In J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.). *Euskararen historia* (549-657. or.). Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Urgell, B. (2020). Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenez. Inprimategian.
- Urgell, B. & Lakarra, J. A. (2008). Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz. Baionako Iker ikergunean (UMR 5478 CNRS) aurkeztutako lana. Baiona, 2008/12/12-13.
- Urkixo, J. (1919). *El refranero vasco I: Los refranes de Garibay*. Donostia: Martín y Mena.
- Veny, J. (1991). Fronteras y áreas dialectales. In G. Aurekoetxea & X. Videgain (arg.), *Nazioarteko dialektologia biltzarra. Agiriak* (197-245. or.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Vigil-Escalera, A. & Quirós, J. A. (2006). Networks of peasant villages between Toledo and Velegia Alabense, northwestern Spain (v-Xth centuries). *Archeologia medievale: cultura materiale, insediamenti, territorio*, 33, 1000-1050.
- Williamson, K. (2004). On Chronicity and Space(s) in Historical Dialectology. In M. Dossena & R. Lass (arg.), *Methods and Data in English Historical Dialectology* (97-136. or.). Berlin: Peter Lang.
- Watkins, C. (1966). Italo-Celtic revisited. In H. Birnbaum & J. Puhvel (arg.), *Ancient Indo-European Dialects* (29-50. or.). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Yarza, V. (2015). Notas sobre toponimia de origen romano en Bizkaia. *Fontes Linguae Vasconum*, 120, 345-384.
- Zuazo, K. (1989). Arabako euskara. *ASJU*, 23, 3-48.
- Zuazo, K. (1998). Euskalkiak, gaur. *Fontes Linguae Vasconum*, 78, 191-234.
- Zuazo, K. (2006). Deba ibarreko euskara zaharra. In J. A. Lakarra, & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritzaz historikoaz* (1005-1029. or.). Donostia & Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Zuazo, K., (2010). *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

- Zuazo, K. (2012). *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, K. (2014). *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, K. (2019). *Standard Basque and its Dialects*. Londres: Routledge.
- Zuazo, K. & Goiti, U. (2016). *Uribe Kosta, Txorierra eta Mungialdeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.
- Zuloaga, E. (2017a). *Geography vs. style in the history of Central Basque. International Conference on Language Variation and Change in Europe (ICLAVE) 9* biltzarrean aurkeztutako txostena. Malagako Unibertsitatea, 2017/06/08.
- Zuloaga, E. (2017b). Beheko bokalaren asimilazioaren historiako. *Fontes Linguae Vasconum*, 123, 167-199.
- Zuloaga, E. (2020). *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz* (doktorego-tesi argitaragabea). UPV/EHU: Gasteiz.
- Zumalde, I. (1986). XVIII. mendeko testu euskeriko bat. *RIEV*, 31, 933-941.

8. ERANSKINAK

Eranskin hauetan Gipuzkoako eta Arabako eta araberazko 1550-1800 bitarteko hainbat testutako disimilazioen adibideak biltzen dira, baita, halakoak dituzten testuen kasuan, disimilazio-erregelaren salbuespentzat jo daitezkeen kasuak ere. Bazter utzi ditut, berriz, artikularen sintaxiarekin lotuta egon daitezkeen kasuak; alegia, artikulua nahitaezkoa ez den kokaguneetan disimilaziorik ez duten formak. Testu luzeen kasuan adibideen kopurua mugatu dut, leku-mugak direla eta.

8.1. Deba ibarreko testuetako adibideak	
Milia Lasturko (XVI)	7 <i>Ama andreac</i> ⁴³ <i>apaynquetan obia</i> , 11 <i>Edegui dio almeneari erdia</i> , 28 <i>Jo dau Lasturco torre gorea</i> , 29 <i>Eroan ditu ango jauna eta andrea</i> , 31 <i>Bidaldu dogu ceruetara cartea</i> , 32 <i>Arren diguela gure andrea</i>
Debako seroraren gutuna (1596)	5 <i>daducat espera[n]cea yça[n]go dala</i>
	1 <i>bida[l]du cjdán cartaren herrepustaric</i>
Sasiolaren olerkiak (XVI-XVII)	B27:12 <i>amore lindeaz oroitu</i> , B27:21 <i>Es bisteaç consolatu</i> , B28:7 <i>Speranceaç bici oy n[ai]z</i> , B28:9 <i>sperancea galdu oy det</i> , B30:12 <i>Virginearen mecea</i> , B30:13-14 <i>Madalena santea da / ene abogadea</i> , B30:19-20 <i>Ene laztan biozeqoa, / cortes ensinadea</i> , B33:10 <i>solea sotil oynean</i>
Sarasketa hiztegitxo (XVI)	<i>tocho - maquilea, lançadera - anezquea, aro del torno - chir[r]iquea, llanta - açá landare</i> ⁴⁴ , <i>el canal - enasquea</i>
Garibairen errefraue bildumak (1591-1592)	A33 <i>Villareal de Vrrechu, veti guerrea darraiçu</i> , A36 <i>Valizco oleac, burniaric eguin eçtaroa</i> , A43 <i>Idi vereari goldea</i> , A45 <i>Tresnea jabea irudi</i> , A54 <i>Andrea vgaria eta gorularia</i> ; B58 <i>Villa real de Urrechu, veti guerrea darrai-çu</i> , B30 <i>Valiz-co ole-ac burniaric eguin eç taroa</i> , B19 <i>Tresne-ac jabea dirudi</i> , B16 <i>Aoa veroa, bolsea oç</i> , B62 <i>Axea nora, capea ara</i>
	A7 <i>Guinda gozo dala min da</i> ; B41 <i>Guinda goço dala, min da</i>

43 Oinarria *andra* da testuan.

44 Oinarria *landara* delakoan gehitu dut.

8.1. Deba ibarreko testuetako adibideak	
Eibarko koplak (1685)	<i>4 ateraco dau salsea bere gainean, 17 & 22 meriendea formadu, 12 bere volsearen escatu jaco, 22 Verotu baga meriendea jan ecin leique</i>
Irure (1677)	<i>5 Eztet atribuicen dala burlea, 6 besterena içan çan aren culpea</i>
Amiletaren dotrina (1678)	<i>1 ofrecicen deusut neure vicicea, 1 perseueracen dodala eriocea ceruraco, 1 ceure erioceagatic sepultureagatic eroanac izan gaitaala, 2 Ama Virginearen semea, 2 Doctrina christiana, 2 Aitearen da curuce santuaren, nola daquičun aitearen edo ceinacen, 2 Aitearen, semearen da espiritu santuaren, 2 aitea ta semea eta espiritu santua, 2 fedeaz, esperanceaz da caridadeaz, 2 cer iracasten deuscu esperanceaz?, 3 eliza ama santeac, 3 Aitea, semea eta espiritu sanctua, 4 bere echurea eta imaginea, 4 Aitea obra onetan arcutu bazan?, 4 trinidadeco vigarren personea, 4 Maria Virginearen errai garbietan, 4 Aita eternoaren escogidea eta alzaatean excelenteena Maria Sanctissimea, 4 arimea criadu, gorpuza formadu, arimea ta gorpuza juntadu, 4 nola criadu eban arimea?, 4 Virgina santissimearen erraietaco odol preciosoa, 4 Maria Virgineaganic, 4 nola alicateque semea jαιο eta amea virgina gueratu?, 4 nun eriocea artueban, 5 artu eban eriocea, 5 aren arimea nora zan?, 5 Bai jauna ta arimea bere, 5 ezpatea escu batean arceen dau, eta maguinea bestean, guizonari ezpatea ta maguinea biac dausa ta ez eraq alcarri ala arimea ta gorpuza bere Jaungoicoari eusan, 5 arimea gorpucera biurtu, 5 guc aditu daigun aiteac, 6 cegatic semea eta ez aitea edo espiritu santua?, 6 Trinidadeco irugarren personea, 6 Leenengo personea espiritua ba, 6 Leenengoa aitea, 6 cer da elicea?, 6 Aranzazuco elizea, 6 eliza au santea ba?, 6 cegati da santea?, 6 catoliquea ba?, 6 cegati da catoliquea?, 6 apostoliquea ba?, 6 cegati da apostoliquea?, 6 romanea ba?, 6 cegati da romanea?, 6 Baldin gorpuza lagun baxacon arimeari Jaungoicoa seruicen, 6 cer da seculaco vicicea?</i>
Arrasateko udal-bandoa (1705)	<i>14 causea sustanziadu</i>
1708ko sermoia	<i>2r descubridu eban apostolu sagraduoneq vere euzan desconfianzea, 2v emen emoten deusee doctrinea preladuai, 2r arimai conveni jaten doctrinea emoteco, 2v escatu deiogun Ama Virgina santissimeari, 2v gure Eleja ama santeaq, 2v gustia izan bedi fieste ta regozijoa!, 2v nere Eleja ama santea, Garizumaco tempora santuau izango da aimbete alegria enda fiesta euqui veiar dan temporea?, 2v penitencia eguiteco temporea, 2v convideetan gaitue gure Eleja ama santeaq, 2v Garizumearen principioan aguindu bae[u]scun, 3r esperancea euqui daigun, 3r Ysaías profetearen verba onetan, 5r Ace doctrinea ta enseñanza emoten deusteen emen, 5r arimearen salvacinoraco necesariamente jaquin veiar direan fedeco misterioaq, 5r Emon eguiezu veiar dabeen doctrinea, 6v noq dauca culpea desgracia edo pesadumbreorrena, 6v noq dauca culpea desgracia edo pesadumbreorrena, 6v zuena da errua, zuena culpea, enda zueq çarade pesadumbreorreen gustioen causea ta ocasinoa, 6v Ysaac patriarca santuaren ameaq Ysmaelen ameari emon euson sentencia, 7r galceen dabela vere aziendea jocean, 7r zer exemplo emoten deuso ama bateq vere alabeari, amea vera quiza pauso deungueetan badabil, 8v Emen emoten deuscu doctrinea, 8v enda vesteriq aciendea galceen da alperriq, 8v galdu bagaric empleetan da ondo aziendea, 8v Guri doctrinea emoteco, 8v Jaungoicoaq emoten dituzan ondasunaq enda aziendea, 9r valdin prudenciariq ez moduriq ezpadaucazu zeuren caudala ta aciendea, gasteetan dozunean</i> <i>2r lastima eguin euson aeq padecietan even necesidadeaq, 5r Zembat bider semea edo alaba essera datozenean gavaz enda veiar eztan orduan, ezteustee gurasaq casorriq bapere eguiten, 7r Au da, acaso, gurasaq emon veiar dabeen exemploa ta doctrina</i>

8.1. Deba ibarreko testuetako adibideak	
Barrutiaren <i>Acto para la nochebuena</i> (ca. 1712-1720)	9 <i>Ni mila vider venturosea</i> , 12 <i>naizan zeure esposea</i> , 36 <i>Deseguindu eguian gure culpea</i> , 41 <i>Cerureaniq dacart embajadea</i> , 42 <i>Zeu zarala yzango jaunaren amea</i> , 49 <i>Zeu zara ene xauna, esclaua naiz ni</i> , 55-56 <i>Izorra sentizen dot neure esposea / aditu ezin dot niq zer dan causia</i> , 68 <i>viozeco penea desterra uidi</i> , 74 <i>Jesusa xaioco ca Virginea-gainic</i> , 79 <i>Ene volsea arina beti</i> , 82 <i>Gure Mondragoen pagazen dogu dirua danzeagati</i> , 86 <i>mutilac libre nescachac eurac paga dezeela danzea</i> , 107 <i>Zure trauajua da ene penea</i> , 220 <i>Lian lan bere edirozen da ene tripea gaur ondo</i> , 223-224 <i>Lian lan bere, esetiq nator eguiten paseadea / Lian lan bere digerizeco neure afari pusquea</i> , 241 <i>cazara doean orduan veti aldamenean botea</i> , 245 <i>mantenizeco tripea da guztiz dilixentea</i> , 250 <i>obetto seruizen gaituanari aumentazea penea</i> , 264 <i>Mari gauoncho enea, bizeco pusquea</i> , <i>Orienteco perlea</i> , 324 <i>penitenzia eguiteori eztoc ynsaur salsea</i> , 337-338 <i>Ez al dezu dijeridu arrasaldeco salsea / chacolin orreq juntadu deusa beguietaco vistea</i> , 367 <i>Cumearen ordean daraza pesebrean</i> , 370 <i>Berau da Xangoicoa ama dau Virginea</i> , 318-319 <i>Ugazauari artuta nator isiliq lucainquea / trauaju asco costa zait neure egungo lapurretea</i> , 426 <i>Ene culpea xausico da alauearen gañean</i> , 440 <i>Andrea apucadu xat</i>
Eibarko koplak (1721)	1 & 9 <i>Guitarria ta biolinchua</i> , 11 <i>Caballeria ta perruquia</i>
Eibarko udal-agindua (1754)	1r <i>vimilla marabidiren multia</i> , 1v <i>izango dabela multia</i> , 2v <i>multiaren azpichan</i> , 2v <i>debecacia cazia eta pesquia</i>
Aldazabalen bederatzurrera (1767) ⁴⁵	17 <i>Sagarra eder guezatea / guerrian ere ezpatea</i>
Txakartegiren gutuna (1775)	6 <i>Egongo nais orren respuestiaren sain</i>
Bergarako udal-agiria (1783) ⁴⁶	1-1 <i>Lenengo dudia dá</i> , 2-1 <i>Vigarren dueda dá</i> , 16-17 <i>lau ducateco multia</i> , 5-1 <i>Bosgarren dueda dá</i> , 5-2/4 <i>ecin celebratu baditeque oficioa, eta mecia egoteagatic ocupaturic cabilduba</i> , 9-1 <i>Bederatcigarren Dudia edo itania</i> , 10-1 <i>Amargarren dudia dá</i> 5-7/8 <i>Difuntuaren anima guelditu eztedin sufragio au gabe</i> , 5-8/10 <i>Celebra ditequeala beste egun batean oficioa eta meza</i> , 8-14/15 <i>echera laguntzeco videa dueloco personari</i>
IsSagEsp (post 1750)	1r <i>bere berbien poderiyoagas</i> , 1r <i>arbolien frutias ostian</i> , 1v <i>Bere berbien eficaciyas</i> , 1v <i>Eta arimia?</i> , 1v <i>Eta sertati eguin eben lelengo anrria?</i> , 2r <i>persuadiu eben anrria jan eguiyan bedadu euzan arbolien frutuba</i> , 2r <i>declaradu eben jayoco zala anrriagañic</i> , 2v <i>Itaunea</i> , 2v <i>persuadidu ysan eben anrria</i> , 3r <i>Anrria[c] aucico ebela</i> , 4v <i>Arquia, ser gausa san?</i> 2v <i>Errespuesta</i> , 3r <i>Incomodidade genero gustiyac, enfermedadiac eta erioza</i> ⁴⁷ , 4v <i>Seynec eguiban lelengo erioza munduban</i>

45 Disimilazioa arestiko bi kasuetan besterik ez dago; beraz, ez ditut soilteza duten kasuak (gainerako guztiak) zerrendatuko.

46 Gogoratu behar da Zuazok (2006) ez duela Bergarakotzat jotzen testu horretako hizkera.

47 Hitz gorabeheratsua da *beriotza* eta ezin erabil daiteke erabateko ziurtasunez; baina, oinarria *beriotza* delakoan nago (cfr. 3r *Eriozia eterna*).

8.2. Urolako testuetako adibideak	
Azkoitiako kopia (1566)	<i>Orayn negua vada ere / etorrico da udea / udaonec ecarrico deu / shori naturalea / chorionec esango deu / bere daquian cantea</i>
Sumario brevea (1614)	2 Eduki bear debe biotzeko debozioa Birjiñeagana, 12 nola Kristo gure jaunak amadu zeban bere espozea, Eleiza santea, 12 ykasi dezaen eseko persona guziak doktrinea, 15 esan bear digoe aytari edo perfectoari kausea, 15 yzan debala kulpea, 17 Jaungoikoari erreguzen digoela, aren arimea gatik, 23 Eliza santearen aumentua gatik.
	0 Ama Birjiñarekin ta berekin, 6 Egunero egin begie konzienziako examiña, 7 esan begie Ama Birjiñaren letaia, 17 irabasten diradenak euren kapilla bizitazeaz
Azpeitiako gutuneria (1740)	3-20 Domequea
	1-4 lizenziadu on aren erioza, 1-4 aren gurazoac daucaen pena, 1-23 & 3-1/2 Zure arreba; 2-27 Mila carino damari; 3-1/2 Rezevitu det berorren carta
Loiolako dotrina (XVIII) ⁴⁸	01 Doctrina Christianea, 01 cartilleac dacarren bezela, 03 Aitearen eta semearen eta espiritu santu jaunaren izenean, 05 Doctrinearen lenengo partea, 06 Eliza ama santeac ala eracusten digun, 06 Eliza ama santa erromaneac edo Romacoac<c> dauscan eta siniscen dituenac, 06 Eliza ama santa romaneac dauscazen eta siniscen dezuena, 07 gauza gustien asiorea eta acabua, 07 Aitea Jaungoicoa bada?, 10 Ama Virgineagandic, 11 Animearequin unituric divinidadeari, 11 Biurcen zala animea gorpuzera, 12 cein dan Elizea, 12 Cein da Elizea?, 12 fiel gustien congregacio edo juntea, 13 Jaungoicoac bere Elizeari revelaturic dagoan gustia, 13 dotoreac ditu Eliza ama santeac, 13 Doctrina Christianearen bigarren partea, 14 Da animea eraicorizea Jaungoicoagana, 17 Ama Virgina santissimeari, 18 Eleiza ama santeac, ceñec daucan arturic, 18 aingueruen errequina Maria santissimeari, 18 Ama Virgina santissimearequin, 18 Cein da Ama Virgina santissimea, 18 arren imaginea dalaco eguin deguiogun reverencia, 19 governa daguien Elizea, 19 Doctrina Christianearen irugarren partea, 20 gorpuzaren eta animearen reverencia andiarequin, 23 esaten deuanac isilico gaucea, 24 & 26 Esan izazu Eliza ama santearen mandamentuac, 24 & 26 Eliza ama santearen mandamentuac, 24 Eliza ama santeac aguincen deuanean baru izatea, 26 Doctrinearen laugarren partea, 28 Fedea, esperancea eta caridadea, 28 Cer gauza da esperancea?, 30 Cergatic ilcen deuan animea, 30 obrearequico satisfacioa, 30 esta bear dan gaucea, 30 Eliza ama santeac aguincen deuanean, 32 emaiteco indarra animeari deabruaren tentacioen contra, 33 jaquin eta sinistu bear deuan doctrirea, 35 Trinitade santissimo bigarren personea, 35 Ama Virgina santissimearen seme eguiazcoa, 35 Ama Virgina santissimea guelditu zan donceilla, 36 fedea, esperancea eta caridadea, 36 Cein da Eliza ama santa catholiquea, 37 Eliza ama santa catholiqueac eracusten diguna, 38 Cer da seculaco visicea, 38 seculaco penea, 39 Eliza ama santeac aguincen deuanean
	04 Christoc bere eriozarequin, 07 Da Jaungoicoa bera aita, semea eta espiritu santua, 08 Aita semea bada?, 09 Aita eguin zan guizon?, 17 Ama Virginari salutacioa eguitera.
	Grand tour (1772)

48 Salbuespenen atalean, nahiz eta tarteka disimilazioarekin agertu, bazter utzi ditut erreferente bakarreko ahaidetza-izenetan (*ama, aita...*) disimilaziorik ez duten formak.

8.2. Urolako testuetako adibideak	
Muniberen <i>Gabon-sariak</i> (1762) ⁴⁹	172 <i>Soñua edo koplea ez da nerea</i> , 173 <i>Tonadillea</i>
Loiolako sermoiak (XVIII) ⁵⁰	1 <i>santeac</i> , 8 <i>criatureac</i> , 1 & 3 <i>Honrrea</i> , 2 & 3 & <i>arimeari</i>
	2 <i>criaturac</i> , 1 & 3 <i>arimari</i> , 1 & 2 & 8 <i>doctrina</i> , 1 <i>ezpata</i> , 1 <i>ezpatarequin</i> , 1 <i>gauza</i> , 1 <i>gauzaren</i> , 1 <i>catholicarenac</i> , 1 <i>erioza</i> , 1 <i>eriozaren</i> , 1 <i>culpa</i> , 1 <i>eliza</i> , 1 & 7 & 8 <i>balanza</i> , 2 <i>elizaren</i> , 6 & 8 <i>honrra</i> , 9 <i>templanza</i> , 8 <i>Virgina</i> , 8 & 9 <i>dembora</i> , 9 <i>santac</i> , 9 <i>fortaleza</i> , 9 <i>fortalezaren</i>

8.3. Goierriko testuetako adibideak	
1705eko <i>Gabon-kanta</i>	31 <i>lastoz debana coznea</i>
Otxoa Arin (1713)	7 <i>Yrugarrena</i> , <i>sinistea Christoc recebitu cebana eriotcea</i> , 19 <i>egunic bere Eleiza esposa santeari eutzi ciozcan sacramentuac ondo jaquinaz</i> , 37 <i>graciaco estaduan eriotceac mundu onetan arquitu cituan aec</i> , 38 <i>pecatu mortaleco estaduan eriotceac mundu onetan arquitu cituan aec</i> , 39 <i>Graciaco estaduan eriotceac arquitcen dituan aentzat baldinbadago ceruco gloria</i> , 61 <i>izango da vastante pecatu ori bacarric animea conde-natceco</i> , 68 <i>izanic Jaungoicoaren legueac aguintcen debanaren contraco gauzea</i> , 101 <i>Virtute cardinalac dirade lau</i> . 1. <i>Prudentcia</i> , 2. <i>Justicia</i> , 3. <i>Fortaleza</i> , 4. <i>Templantea</i> , 102 <i>Bienaventuraduac pobrecea escogitcen debeanac</i> , 146 <i>Doctrina christianeja jaquiteraco obligaciara etorri çan temporan</i> , 148 <i>Neure viciagatic: Neure animeagatic</i> , 154 <i>nola beraren causas ez cituan cobratu Eleizeac zor citçaizcan calidadean</i> , <i>eta cantidadean</i> , 162 <i>Bere criatureaz cuidatu bague eutci ote deban</i> , 163 <i>Ynori lagundu ote digon napurretea eguiten</i> , 164 <i>haciendearen proporciotic aurrerago passatcen danic</i> .
	1 <i>Doctrina christianaren textoa</i> , <i>Jaungoicoaren honrari</i> , 12 <i>Crutzearen figura</i> , <i>edo ichura egunic</i> , 17 <i>padecitu cebala bere vorondatez eriotza</i> , 34 <i>Christoren etorrerari ichedeten</i> , 41 <i>Eleizaren miembro</i> , 54 <i>Fedearen edo Esperantzaren edo Caridadearen contra</i> , 98 <i>Gularen contra</i> .
Zegamako dotrina (1741) ⁵¹	1r <i>Aitearen eta semearen eta espiritu santuaren itcenea[n]</i> , 1v <i>bedeineatea cera zu andre gucien artean</i> , 2r <i>jaio zan santa Maria virgineagandic</i> , 2v <i>Eleiza santa catholiquea</i> , 3r <i>Salve regina Jaungoicoac gordezaytzalea</i> , <i>erreguinea</i> , <i>misericordiaren ama</i> , <i>vicia</i> , <i>eta dulzurea</i> , 3v <i>O piadosea!</i> , 3v <i>Regutu ezazu gugatic</i> , <i>Jaungoicoaren ama santea</i> , 5r <i>Vigarrena: sinistu aitea dana</i> , 6r <i>Virginea</i> , <i>semea eguin baño leen</i> , 6v <i>eta gaiztoahi secularo penea</i> , 7r <i>Eleiza ama santearen mandamentuac</i> , 7r <i>Eleiza ama santeac aguincen devanean</i> , 7v <i>Jaungoicoaren Eleiceari ondo eguitea</i> , 9r <i>Bienaventurada Maria beti virgineari</i> , 9v <i>regutcen diot bienaventurada Maria beti virgineari</i> , 10 <i>odol preciosissimoaren</i> , <i>eta eriotcearen merecimentuac gatic</i> , 14v <i>Trinidad santissimeari</i> , 14v <i>Aitearen eta semearen</i> , <i>eta espiritu santuaren itcnean</i> , 15r <i>vencidu izan cituan vere eriotcearequin</i> , 15v <i>Doctrina christianeac contenitcen dituan laub gauza</i> , 18r <i>Nor da trinidad santissimea?</i> , 18r & 18v <i>Aitea eta semea</i> , <i>eta espiritu santua</i> , 18v <i>Aitea Jaungoicoa da?</i> , 19r <i>Aitea semea bada?</i> , 19r <i>Semea aitea bada?</i> , 19r <i>Espiritu santua aitea edo semea bada?</i> , 19v <i>Aitea ez da zarrago semea baño</i> , 19v <i>Aiteac izana (aub da Jaungoicotasuna) itzan ceban instante artan</i> , 19v <i>Aiteac eta semeac itzana itzan ceban instante artan</i> , 20r <i>Nor da aitea?</i> , 20 <i>Da persona bat aitearen entendimentutic datorrena</i> , 20r <i>Da persona bat aitearen eta semearen vorondatetic datorrena</i> , 22v <i>Aitea criadorea da?</i> , 24r <i>Aitea glorificadorea da?</i> , 24v <i>Cergatic</i> , <i>bada aitea eta espiritu santua ez dirade redemptoreac</i> , 25v <i>Aitea eguin batzan guizon?</i> , 26 <i>Espiritu santuac aitearequin eta semearequin</i> , 26v & 28v <i>Maria virginearen odol garbitic</i> , 26v <i>trinidadeco bigarren personea</i> , 27v <i>atribuitcen zaizca aiteari</i> , 27v <i>poderiozcoac aiteari</i> , 28v <i>Aitea eta espiritu santua arquitu batchiran obra aub egutien</i> , 29r <i>Trinidadeco bigarren personea</i> , 29 <i>Christoren animea</i>

49 Disimilazioa arestiko bi kasuetan besterik ez dago; beraz, ez ditut soilteza duten kasuak (gainerako guztiak) zerrendatuko.

50 Seguroolari (2005, 259. or.) jarraikiz emandako adibideak dira, argitaragabea baita.

51 Gehiegi ez luzatzeko, lehenengo 30 hamar orrialdeetako adibide disimilaziodunak besterik ez dakartzat.

8.3. Goierriko testuetako adibideak

	6r <i>Santa Maria virgina gaudic</i> , 11r <i>Doctrina christianaren explicacioa</i> , 12r <i>Debecatu cion arbolaren frutua jatea</i> ⁵² , 12v <i>Doctrina xptianaren declaracioa</i> , 15v <i>Doctrina christianaren divisioa</i> , 17r <i>Doctrina christianaren leenengo partea</i> , 26r <i>Virgina santissimaren entraña garbietan, gure naturaleza artuaz</i> , 29r <i>igarotcen cebala bere ama santissimaren sabel virginala</i> , 37r <i>cegatic eleiza santa catholica governatcen deban burua</i> , 39r <i>Doctrina xptianaren bigarren partea</i> , 39r <i>Cer da doctrina christianaren bigarren partea?</i> , 43r <i>Maria santissimari favoreac etscatceco</i> , 44v <i>Doctrina christianaren irugarren partea</i> , 44v <i>Cein da doctrinaren irugarren partea?</i> , 49v <i>Doctrina christianaren laugarren partea</i> , 49v <i>Cein da doctrinaren laugarren partea?</i> , 60v <i>Bigarrena doctrina christiana ondo jaquitea</i> , 62r <i>jayo zana Santa Maria virginagandic</i> , 64v <i>bere ama santissimac</i>
--	---

8.4. Gipuzkoako erdi-ekialdeko adibideak

Isastiren errefrauaak (ca. 1625)	52 <i>Illunbeco jostea, arguitaco lotsea</i> ⁵³ 2 <i>Balzico olaac, burnia guichi</i> , 20 <i>Cartari carta, eta burniari dirua</i> , 30 <i>Eliza ceguienac aldarea, aldarea ceguienac abadea</i> , 67 <i>Olaa olaguzonenzat, eta barca barca maisuarenzat</i>
Lasarteko bertso-tsorta (1716)	11 <i>esquadrian ypini sinduan yru ol zaspi besoan</i> , 28 <i>Berealasen eranzun sion non ote da mesorquillea</i> , 32 <i>Medizinori eman etta lendabisico berbea</i> 15 & 38 <i>Yresatt trosac eguitecosatt ecarri diat carisa</i> , 30 <i>bere chuparen besoaq</i>

8.5. Larramendiren euskal testuetako adibideak

Azkoitiako sermoia (1737) ⁵⁴	1 & 3 & 5 & 18 <i>Virgiña guciz santea</i> , 10 <i>biotzecoa dezun esposea consolatzan</i> , 10 <i>Virgiña santearen biotzean sartzen</i> , 11 <i>eguizu bada negar, ama santea</i> , 11 <i>gueure ama santea gozatzeco</i> , 11 <i>Bay, ama santea, negar eguin nai det</i> , 16 <i>Eleiza ama santeac</i> , 12 <i>Cer da hori, diot neuc ere, Virgiña santea?</i> , 16 <i>Eliza ama santeac, dacusela Virgiña gurutzearen ondoan</i> , 16 <i>Baña Eleiza santea, zeure colcoan, zeure barrutian</i> , 16 <i>Ez, Eleiza santea, eztira juduac</i> , 17 <i>escritura santeac digona</i> , 18 <i>il ere dedilla doloz, ta miñez Virgiña guciz santea</i> , 18 <i>oi eta non da gueure lotsea?</i> , 19 <i>aren legue santea autsi degu maiz</i> 1 <i>ifñi ceuala bere vicitza balanzaren echean</i> , 1 <i>eleizac dionez</i> , 1 <i>balanzaren beste aldetic</i> , 5 <i>Elizarequin batean esaten digodala</i> , 7 <i>onelaco acabera bear ceuen asiera aiñ ederrac?</i>
Gandarari gutuna (1763)	<i>euzquerearen alde esan ditudan guciac; zeuven escaraco verbeagaz</i> <i>etzion Virgiñari Jaincoaren izenic aitatu; equin diot nere eusqueraren bear ta lan oni; gure bizcuntza dala bestac baño ederrago; Orra, pintatu nai banazu, nere antza</i>

52 Oinarria *arbol* balitz, ez legoke zertan disimilaziorik ikusi.

53 Mitxelenaren (TAV § 3.3.3) edizioari jarraitzen diot, punturako *-ea* behar delakoan. Aldiz, Reguerok (2019, 188. or.) 52 *Illunbeco jostea, arguitaco lotsa* ematen du ezelako oharrik edo azalpenik gabe.

54 Kanpoan utzi ditut erreferente bakarrek izenak: ez dago disimilaziorik *ama*, *aita* eta *birjina* berbetan.

8.6. Arakistainen eranskinen adibideak	
-ea besterik ez dituztenak	70 Acelga, <i>beletea</i> , Guip.; 75 Cebo para pescar, <i>garnatea</i> , Bizcaya, Guip.; 113 Camisa gruesa de hombre, <i>orberea</i> , Guip.; 129 Majuela, frutilla colorada del espino, <i>elosiquea</i> , Guip. ⁵⁵ ; 135 Barro, <i>basea</i> , Guip.; 137 El monton que assi se quema, <i>erreturea</i> , err[...], Guip.; 162 Pala, <i>paea</i> , Guip.; 163 Palmo, <i>arraea</i> , Guip. ⁵⁶ ; 179 Rebuzno, <i>arrantzea</i> . Rebuznar, <i>arrantzatu</i> , Guip.; 192 Tres en una pieza, como tres nueces, avellanas etc. <i>irustea</i> , Guip.; 196 Zorra del atun, <i>mendresquea</i> , Guip.; 211 Muedrago, assi llaman en algunos lugares de Castilla a la mata verde que se cria en los manzanos, y espinos, <i>migurea</i> , Guip.; 223 Gregorillo de muger, <i>lepestalquia</i> , <i>idumecoa</i> , <i>gironea</i> , Guip.; 229 Almilla, <i>jaquetea</i> , Guip.; 315 Orquilla, ô tenacilla de palo con que se desgrana el erizo de castaña, <i>mochardea</i> , <i>mordazea</i> , N. G. ⁵⁷ , 715 Caloca, [h]acia las Encartaciones la camisa del maiz, <i>maizgonea</i> , <i>artagonea</i> , G.; <i>maizgona</i> , <i>artagona</i> .; Algunos refranes ataleko 3. <i>Illbeltza ill zuri, babea betez itzuli</i> , G.; 839 Araña, <i>barasmea</i> , G.; 847 Toba, piedra, <i>tosquea</i> , G.; 854 Cuna, <i>cumea</i> , G.; 855 Trabuquillo de sabuco ô de otro arbol con q. los mu[cha]chos se tiran unas bolitas de estopa, <i>poloquea</i> , G.; 859 Grama, <i>muguitea</i> , G.;[9]; 861 Cieno, <i>erdoquea</i> ; cenagal, <i>erdocadia</i> , G.; 864 Vencejo, <i>arranerea</i> .
-a eta -ea dituztenak	74 Tropa de gente, ganado, etc., <i>aldra</i> , <i>aldrea</i> ; 138 Cabezuela, de que se hacen las escobas, <i>inarra</i> , <i>inarraea</i> , Guip.; 152 Macolla, <i>escutea</i> , <i>escuta</i> , Guip.; 173 Picacho, <i>armoca</i> , <i>armoquea</i> , Guip.; 202 Parage ô sitio alto, adonde de noche se recogen las gallinas, <i>ota</i> , <i>otea</i> , Guip.; 210 Ramusca, <i>chára</i> , <i>chárea</i> , con acento breve ô diferencia de <i>chareá</i> , <i>chará</i> , q. significa jaral, Guip.; 233 Carrera en la espiga, <i>malla</i> , <i>mallea</i> : <i>malla bacoitzean sei ale</i> , Guip.; 297 Pesebre, cuezo, <i>asquea</i> , <i>asca</i> , G.; 398 Chapa ô plancha larga de hierro para unir algunas piezas, <i>lamea</i> , <i>llama</i> , G.; 427 Requemado de la leche, arroz, y otras cosas en el suelo del caldero, ô cazo, <i>errauca</i> , <i>arrauca</i> , G.; <i>querra</i> , N. & 429 Humillo, o resabido, que assi toman, <i>errauquea</i> , <i>arrauca-usaiña</i> . G. <i>errequerua</i> , N.
-a besterik ez dutenak	79 El propietario, q. no la habita, <i>ugazaua</i> , 183 Guip.; Aguijon [...] la agunja de punta, <i>caña</i> , Guip.; 125 Legia, <i>poiata</i> , Oñate ⁵⁸ , 144 Congrio, <i>itsasanguira</i> , Guip. Bizc.; 181 Tragineria, <i>azoca</i> , Guip.; 188 Pitarra ô aguapie, <i>miñacha</i> , Guip.; 200 Recivimiento, admissio, <i>artzaiera</i> , Guip.; 341 Pescazon, <i>zaplacoa</i> , <i>zartada</i> , G.; 358 Garrapata, quando es pequenita se llama, <i>acaña</i> , <i>aqueña</i> , y despues de crecida, <i>bacasta</i> , G.; 369 Grossor, <i>lodiera</i> , G.; 371 Batida de agua, <i>zaparrada</i> , <i>chaparrada</i> , G.; 375 Renuevo, que sale no del tronzo ô pieza principal, sino de su raiz, <i>aldaca</i> , G.; 393 Lenguaje, <i>hitzqueru</i> , G.; 394 Modo de hablar, <i>hitzqueta</i> , G.; 421 Huebo, <i>arrautza</i> , N. G.; 485 Abono para la tierra, hecho de la broza, que juntan las aguas en parajes pantanosos, <i>locarda</i> , G.; el lugar se llama <i>locatza</i> ; 493 Carrera, <i>lastercada</i> , G.; 510 Pedazo de cadena gruesa con su herron en la lanza, que sirve para acarrear maderos, <i>nardaya</i> , <i>chirrita</i> , G.; 538 Chorrotada de agua vg: <i>cirristada</i> , <i>chirristada</i> , G.; 667 Palo menor del trillo, con que se apalean y desgranar los trigos, q. regularmente es de acebo, <i>chibita</i> , G.; 668 Geringuilla, con q. los muchachos se tiran el agua unos â otros, <i>bisustura</i> , G.; 699 Taravilla del molino, clasca, <i>maratilla</i> , G. N.; 701 Bordon, ô hembra donde se mete dho exe, <i>gorrona</i> N.; <i>changa</i> , G.; al quicio de la puerta se llama tambien <i>changa</i> , G.; 717 Casco de longaniza asada, <i>chistorra</i> , N. G.; 740 Saetin, <i>úasca</i> , <i>asca</i> , N. G.; 770 Muesca, rosca, <i>cosca</i> , <i>osca</i> , N. G.; 994 Agujeta, <i>abixeta</i> , <i>asubeta</i> , <i>aixubeta</i> , N. G.; 1218 Cruxido, <i>carranca</i> , <i>carrasca</i> , N. G.; 1340 Guacharrada, <i>blastada</i> , <i>palastada</i> , <i>plastada</i> , N. G.

55 Gipuzkoako Goierri *elosike* ere badagoela eta (OEH, s. v. *elosika*), zalantza egin daiteke.

56 Cfr. «La var. más usual es *arra*. Las formas como *arrae*, etc. tienen su origen en el caso absoluto sing. determinado *arraea*, de *arraa* + *a*, por el cambio occidental -a + -a > -ea» (OEH, s. v. *arra*).

57 Disimilazioa Nafarroako mendebaleko hizkera batzuetan besterik ez dago lekututa. Arakistainek aldaera disimilaziodunak Gipuzkoan ez ezik Nafarroan ere kokatzen dituenean ez dakit mendebal horretako hiztunei zehazki edo Iruñean bertan mendebal horretako hiztunekiko hartu-emanetan jasotako formak diren. Cfr. orobat 482 Canal, *tellartequea*, N. eta 483 Medio corto entre dos cossas, *artequea*, N.; 1086 Aulaga, *otaea*, N. edo 1121 Bozal de bestias, *morrailea*, N.

58 Kasu honetan, aldaera Oñatikoa izanik, forma mugatua *poiatea* edo *poiattia* izatea espero nuen; cfr. Lاندucciren *coladero* - *pyatea*.

8.7. Arabako ekialdekoak edo araberari lotuak	
Albeniz (1778)	171 <i>neure arimearen jueza</i> , 173 <i>Ya neure arimea despedietan doa</i> , 173 <i>entregaiten dot neure arimea</i>
	168-169 <i>izan zadiz, señora, ene abogada zure seme eta neure jaunán aurrean</i> , 172 <i>neure arima eta neure viciza baño gueiágo</i>
Gamiz (XVIII)	10-3/4 <i>nai baduzu vizia / edo eriotzea</i> , 22-5 <i>errespuestea esta gaizto</i>
Iturbe (1658)	1-4 <i>Famea igaro da</i> , 10-38/40 <i>ascoren vicicea / Prospero, ičan da / zure iaiócea</i>
Portalen olerkia (1610)	29 <i>Probeen aytea da</i> , 35-36 <i>Essayas propheteac / ascotan desseatua</i> , 75 <i>pobreçea penarequin</i>
	21 <i>Eta çure arimarençat</i> , 62 <i>Virginaen choruan</i> , 75-76 <i>pobreçea penarequin</i>
Sevillako bertsoak (1619)	13-16 <i>Aytea ona debe / ala doctrinea / maestru onarequin / ango escolea</i> , 17-18 <i>Eracusten dabe / lenaengo gauea</i> , 29-30 <i>Sorci libratu situan / Noeren arqueac</i> , 48 <i>Bilbaoco espateac</i> , 57-58 <i>Elorrion eguiten / millares lanceaq⁵⁹</i> , 89 <i>Virginea yssandu çan</i> , 95 <i>Aytea icusten deu</i>

59 Begiratu 20. oin-oharra.